

Vereniging voor Terpenonderzoek

VAN WIERDEN EN TERPEN

Nieuwsbrief nummer 19 (juni 2014)

Een Terpencentrum met het oog op de toekomst

In 2012 is als onderdeel van het Groninger Instituut voor Archeologie het Terpencentrum opgericht. In de loop van 2013 trad het centrum meer en meer naar buiten, om zich eind dat jaar te presenteren op de landelijke archeologische Reuvensdagen. De lezers van deze Nieuwsbrief komen het centrum al tegen sinds de leden ervan zich nadrukkelijk als zodanig zijn gaan presenteren. Nu het Terpencentrum ook in financieel opzicht een rol speelt bij het herstel van het zodenhuis te Firdgum en één van de partners is die het Waddenfondsproject 'Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling' zal gaan uitvoeren, meent de redactie van de Nieuwsbrief de tijd gekomen om het centrum te vragen zich hier voor te stellen. Door **Gilles de Langen**, **Johan Nicolay** en **Daan Raemaekers**.

Het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) is van oudsher binnen de Nederlandse universiteiten het instituut van waaruit het archeologisch onderzoek in terpen en wierden wordt uitgevoerd. Sinds de oprichting van het instituut in 1920 is de aandacht voor terpen en wierden echter niet altijd even intensief geweest. Na jaren van zeer geringe activiteit maakt de archeologie van terpen en wierden sinds enige tijd een nieuwe bloeiperiode door. Aan de basis van het nieuwe elan staat een serie grote onderzoeksprojecten: het VENI-project *Kings of the North Sea* (2007-2011; Nicolay), het NWO Odyssee-project Wijnaldum (2009; Prummel, Esser en Zeiler); het NWO Odyssee-project *Ezinge* (2010; Nieuwhof), het zogenaamde *Steilkantenproject* in samenwerking met de provincie Fryslân (2006-2012; Nicolay); het Interreg-project *Land van Ontdekkingen* (2011; Groenendijk, De Langen, Nicolay, Nieuwhof, Raemaekers) en het *Onlanden-project* in samenwerking met de provincie Drenthe en Dienst Landelijk Gebied (2011; Nicolay).

Er is het GIA alles aan gelegen om dit peil, gemeten naar omzet en inhoudelijke kwaliteit, vast te houden. Ook de provincie Fryslân streeft dit na. Beide instanties besloten de reeds bestaande samenwerking te intensiveren. Dit resulteerde in 2011 in de vestiging van een aparte leerstoel voor de terpenarcheologie en de bekleding ervan door de provinciaal archeoloog van Fryslân. Hierover is in

Inhoudsopgave

- 4 Wierden- en Terpenproject
- 5 Eerste bevindingen Wartena-noord
- 10 De opgraving bij Groot-Saksenoord
- 14 Herstelplan voor zodenhuis Firdgum
- 16 Een wierdenwaarneming in Godlinze
- 17 De vegetatie van de noordelijke kustmilieus
- 19 Over schapenteelt in het terpengebied
- 22 Waltastate, woonoord der Labadisten
- 23 Over de Oude Weer bij Den Andel
- 26 De terpgravers Reitsma
- 28 Naar Emden en Nesserland
- 29 De kerkwierde van Tjamsweer
- 31 Gespschildje uit Wijnaldum
- 31 Esonstad, mythe of werkelijkheid
- 32 Activiteitenverslag 2013

de Nieuwsbrief al verslag gedaan. De samenwerking tussen GIA en Fryslân heeft ook geresulteerd in de reconstructie van een vroegmiddeleeuws zodenhuis te Firdgum en het promotieonderzoek naar vroeg-middeleeuwse huizenbouw in het Noord-Nederlandse kustgebied door Daniël Postma, bij de leden van de Vereniging voor Terpenonderzoek eveneens genoegzaam bekend.

Maar daarmee was de koek nog niet op. Theun Varwijk startte een promotieonderzoek naar de ontwikkeling van terpen. Hij bekijkt hoe vlaknederzettingen dan wel kernterpen tot de historisch bekende terpen uitgroeiden. De universiteit en de provincie Fryslân ontvangen ten gunste van dit onderzoek de onontbeerlijke steun van de gemeenten Littenseradiel en Súdwestfryslân en de Vereniging voor Terpenonderzoek. Om het promotieonderzoek van Marco Bakker naar de oudste Friese veenontginningen mogelijk te maken, werd deze alliantie – of het grootste deel ervan – versterkt met Kenniscentrum Landschap van de RUG, de Fryske Akademy, de Waddenacademie en University Campus Fryslân (UCF). De promovendi werken nauw samen met vrijwilligers en amateurarcheologen en organiseren open dagen om het brede publiek te bereiken.

Nieuwe kansen, andere organisatie

Uit deze inleiding komt duidelijk naar voren dat door samenwerking meer onderzoek mogelijk wordt. Deze samenwerking vraagt wel tijd, een aparte organisatie en zeker een nieuwe instelling van de betrokken onderzoekers. Er gaat in elk geval meer tijd in de projectorganisatie steken. Meer nog dan in het verleden moet de individuele archeoloog kunnen terugvallen op niet-wetenschappelijke expertise. Denk daarbij aan de financiële verantwoording, de beantwoording aan de beleidsdoelen van de overheden etc.

Wie meent dat deze extra inspanning voor de jonge archeoloog geen eigen waarde heeft, heeft het mis. Door samen te werken met de niet-universitaire buitenwacht wordt in het geval van de genoemde voorbeelden niet alleen eigen onderzoek mogelijk gemaakt, maar ook ervaring opgedaan waarvan gedurende de rest van de loopbaan kan worden geprofiteerd. De jonge archeoloog moet dan wel voorbij het terpenonderzoek zelf durven kijken, al was het alleen al omdat een vaste baan op een wetenschappelijk instituut voor de meesten onbereikbaar zal blijken te zijn. Vast werk vinden binnen de Malta-archeologie wordt waarschijnlijk beduidend moeilijker dan in de afgelopen jaren het geval was.

Dit geldt zeker voor de commerciële terpen-archeoloog. Grote infrastructurele projecten in het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap zijn in de nabije toekomst niet te verwachten. Dit betekent allereerst dat een archeoloog zich breed

moet scholen, wil hij of zij kans blijven maken op de arbeidsmarkt. Het GIA wil deze extra scholing graag aan zijn studenten en jonge onderzoekers aanbieden, ook al valt dat buiten het huidige pakket. Het is niet alleen kommer en kwel, want er openen zich ook nieuwe perspectieven. Nieuw onderzoek en ander werk kunnen voortvloeien uit de maatschappelijke vraag naar cultuurhistorische verdieping en natuurbeleving, een vraag die onder meer voortvloeit uit de wens de noordelijke regio's aantrekkelijker te maken voor de bevolking en het toerisme. In elk zal deze ontwikkeling de vraag naar archeologische vakkennis vergroten. Het feit dat het Waddenfonds het reeds genoemde en elders in deze Nieuwsbrief toegelichte 'Wierden- en terpenproject, een verhaal in ontwikkeling' subsidieert, laat zien dat dit meer is dan een wensdroom van een enkele archeoloog. Om die kansen te zien en te grijpen, dient de universitaire archeologie niet alleen het blikveld te vergroten, maar zich vooral ook flexibel op te stellen.

Discussiegroep, wetenschappelijke communicatie

Sinds 2011 komen de terpenonderzoekers van het GIA bijna wekelijks bijeen om te praten over hun eigen onderzoek en om ideeën uit te wisselen. Dit forum verbetert de kwaliteit van het onderzoek en bevordert de onderlinge samenwerking.

Ook worden plannen gesmeed om nieuw onderzoek op te zetten. Deze informele terpenclub ontving reeds meerdere gasten. Zijn netwerk strekt zich inmiddels uit tot ver buiten de wetenschappelijke archeologie. Het moge duidelijk zijn dat dit gremium de oprichting van het Terpencentrum heeft vergemakkelijkt.

Tegen deze achtergrond heeft het GIA in 2012 met instemming van de Faculteit Letteren een eenheid in het leven geroepen onder de naam: 'Terpencentrum. Kenniscentrum voor de archeologie van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap'. Een dergelijk Terpencentrum biedt verschillende voordelen:

- een Terpencentrum geeft het onderzoek in terpen en wierden van het GIA een hogere zichtbaarheid, zowel binnen het landelijke wetenschappelijke circuit als in de noordelijke regio;
- de kennis van de onderzoekers komt beschikbaar voor projecten die niet alleen wetenschappelijk op een hoog niveau staan, maar die ook maatschappelijk zeer relevant zijn;
- een Terpencentrum geeft gemakkelijker toegang tot derde geldstroomprojecten.

Het Terpencentrum vormt een onderdeel van het GIA en is een virtueel centrum, want het is een middel en geen doel. Er zijn geen mensen in vaste dienst. Het centrum is expertise georiënteerd; opdrachten worden alleen aangenomen vanwege hun inhoud en niet vanwege de omzet; het Terpencentrum wil niet concurreren met commerciële

partijen. Het centrum is gekoppeld aan de RUG-opleiding archeologie; bij het veldwerk en materiaalonderzoek worden studenten opgeleid en student-assistenten aangesteld; pas-afgestudeerden kunnen als projectleider ervaring opdoen. Promotieonderzoek zal deel uitmaken van onderzoeksprojecten. Het Terpencentrum voert veldwerkprojecten en materiaalonderzoek uit in samenwerking met partijen buiten de universiteit. Vanuit de instituutstraditie en op nadrukkelijk verzoek van de provincie Fryslân schakelt het Terpencentrum bij veldwerkprojecten en materiaalonderzoek zoveel mogelijk amateurarcheologen in om de deskundigheid onder deze groep te vergroten en het draagvlak voor de archeologie te bevorderen. Met datzelfde doel kan ook scholing voor amateurarcheologen en andere belangstellenden worden georganiseerd. Dit laatste is een taak die nog moet worden ontwikkeld.

Nabije toekomst

Het Terpencentrum is nog jong. Een van de eerste en belangrijkste uitdagingen is het waarmaken van de uitgesproken ambitie om het onderzoek te stimuleren en van een breder draagvlak te voorzien. Daartoe dienen de lopende onderzoeken succesvol te verlopen en moet voltooid veldwerk worden gepubliceerd.

Daarnaast zullen nieuwe studenten voor de terpenarcheologie gewonnen moeten worden. Hiertoe dient een speciale onderwijsmodule die dit jaar op het GIA zal starten. Tot slot zal het centrum moeten blijven werken aan zijn zichtbaarheid. Zo wordt de internetpagina doorontwikkeld en zullen artikelen verschijnen volgens een uitgekende strategie. Goed nadenken over wat wel en niet tot de mogelijkheden behoort, is daarbij nodig: het terpenonderzoek bloeit, maar het huidige takenpakket is voor het huidige team al ambitieus te noemen. Het team is zeer gemotiveerd om het nieuwe Waddenfondsproject 'Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling' tot een succes te maken. De doelstellingen en werkwijze worden elders in de Nieuwsbrief toegelicht. De deelname van het Terpencentrum en Kenniscentrum Landschap stoelt op de overtuiging dat de dorpen in het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap elk een eigen verhaal te vertellen hebben. Het is de taak van de wetenschap deze bijzondere kanten bloot te leggen. Beide instanties grijpen tevens deze unieke kans om nader met plaatselijke kennis in contact te treden. Archeologie bijvoorbeeld is natuurlijk meer dan opgraven alleen. Zo is het een van de ambities van het terpencentrum om een meldpunt voor metaaldetectorvondsten in het leven te roepen, zo mogelijk in samenwerking met het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis.

Het Waddenfondsproject stelt het Terpencentrum in staat om verder te werken aan oud onderzoek. Boven de dorpenaanpak wil het project het grote

Op 12 april 2014 voerde een team vrijwilligers en studenten van het GIA onder leiding van Priscilla Verplanke en Sophie Thasing een veldkartering uit op de wierde 'Grote Houw', te Ulrum. Om informatie te verkrijgen over de datering en degradatie van de vindplaats werd aardewerk van de akker geraapt. Het project wordt uitgevoerd door het Terpencentrum, in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Foto: Sophie Thasing

verhaal van de terpen verder uitwerken. Er is gekozen voor twee verhaallijnen: 1. het verhaal van de terpnederzetting binnen de nabije omgeving (hoe functioneerde de dagelijkse terpenecconomie) en 2. het verhaal van de internationale betrekkingen (hoe onderhielden de terpbewoners contacten met de gebieden buiten hun eigen gewest). Daarbij dienen de opgravingen te Ezinge en Wijnaldum als aanknopingspunten. Dankzij het project zal Annet Nieuwhof verder kunnen werken aan de uitwerking en publicatie van Van Giffens meest beroemde opgraving. Doel is te komen tot een eerste definitieve verslaglegging over Ezinge. Eindelijk zal ook een tweede deel over Wijnaldum verschijnen, met name handelend over het middeleeuwse aardewerk en het inheemse aardewerk uit de Romeinse tijd. Met de uitwerking van de opgravingstekeningen zal eveneens worden begonnen.

Partners

Het zal duidelijk zijn dat het Terpencentrum beoogt het individuele onderzoek in een breder kader te plaatsen. Het centrum functioneert voor de individuele onderzoeker als een klankbordgroep, terwijl het de gehele terpenarcheologie in een maatschappelijke context plaatst. Het Terpencentrum staat daarbij niet alleen, maar kan rekenen op de steun van en samenwerking met diverse partijen. Het Terpencentrum wil investeren in die samenwerking. In het Waddenfondsproject vindt het centrum zijn eerste officiële partners, in die zin dat de coöperatie met handtekeningen is bezegeld. Er zijn echter meer samenwerkingsverbanden actief dan wel in opbouw. Het zal u niet verbazen dat het Terpencentrum in de Vereniging voor Terpenonderzoek eveneens een waardevolle partner ziet.

De kerk op de terp van Ezinge.

‘Samen met burgers werken aan behoud landschap’

Elke terp en wierde in het Waddengebied heeft een eigen geschiedenis en een eigen verhaal. Samen maken die verhalen duidelijk hoe de bewoners van het gebied het landschap door de eeuwen heen hebben gevormd. In nauwe samenwerking met de huidige bewoners gaan Landschapsbeheer Friesland en Groningen, het Terpencentrum en het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen en Museum Wierdenland die verhalen boven water halen om daarmee vervolgens de zichtbaarheid van de terp- en wierdedorpen te versterken en het unieke landschap beleefbaar te maken. Eind april zegde het Waddenfonds 2,2 miljoen euro subsidie toe voor dit project.

Het project ‘Terpen- en wierdenland, een verhaal in ontwikkeling’ bestaat uit een twee fasen. In de eerste fase, waarvoor het Waddenfonds nu subsidie heeft toegezegd, worden zes terpen en wierden hersteld. In Friesland gaat het om Wijnaldum, Firdgum en Hallum, in Groningen om Warffum, Ulrum en Godlinze. Dorpsverenigingen, historische verenigingen en bewoners van deze dorpen gaan samen met medewerkers en studenten van de Rijksuniversiteit (archeologisch) onderzoek doen om

de geschiedenis van het landschap in beeld te brengen. In de tweede fase kunnen volgende dorpen de methodiek die in de eerste zes dorpen is ontwikkeld overnemen om de identiteit van hun terp of wierde te versterken.

Bouwstenen

De gegevens van het archeologische onderzoek worden op verschillende manieren ingezet. Ze vormen de basis voor herstel van karakteristieke elementen en structuren van de terp of wierde. Verder worden ze beschikbaar gesteld voor toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen, zodat in plannen voor bijvoorbeeld aanpassingen in de infrastructuur rekening kan worden gehouden met behoud van kenmerkende structuren. In de dorpen zelf worden de gegevens ook gebruikt om bewoners en bezoekers te informeren over de ontstaansgeschiedenis van het dorp. Daarnaast dienen ze als bouwstenen voor toeristische producten en regiomarketing die in samenwerking met verschillende musea, archeologische steunpunten en de marketingorganisaties van Groningen en Friesland wordt ingevuld. Zo zal Museum Wierdenland de reizende tentoonstelling *Dutch Mountains* ontwikkelen over het verhaal van het ontstaan van het Terpen- en wierdenland.

Dit is een persbericht van Landschapsbeheer.

Eerste bevindingen van teropgraving Wartena-Noord

Van 3 juni tot en met 2 juli 2013 is door het Terpencentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) een waarderend proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op een veenterp ten noorden van Wartena¹. De opgraving is uitgevoerd in het kader van de promotiestudie van **Marco Bakker** naar de vroegste Friese veenontginningen die plaatsvonden in de late ijzertijd en Romeinse tijd². Doel van dit promotieonderzoek is het verkrijgen van meer inzicht in deze ontginningen. Onderzoeksthema's die daarin een rol spelen, zijn de datering, de organisatie van de ontginningen, de aard van de bewoning, het landschapsgebruik en de gevolgen van de ontginningen op het landschap.

De onderzoekslocatie Wartena-Noord maakt deel uit van een groot aantal overslibde terpen die gelegen zijn in het overgangsgebied van klei naar veen in oostelijk Friesland. De dateringen van de vroegste nederzettingen in dit gebied liggen in de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd³. Vooral in het gebied tussen Warstiens en Wartena, waar ook de huidige onderzoekslocatie is gelegen, zijn een aanzienlijk aantal van deze nederzettingen bekend. Behalve de wetenschappelijke interesse naar aanleiding van het promotieonderzoek is er nog een andere reden om het uitgevoerde onderzoek op te voeren. De laatste twee decennia is namelijk duidelijk geworden dat de terpen in dit gebied door meerdere oorzaken aan erosie onderhevig zijn⁴. Omdat het gravend onderzoek - naast archeologische gegevens - ook informatie oplevert over de huidige conservering van de archeologische resten, is de provincie extra geïnteresseerd. Met het oog op de bescherming en het toekomstig beheer van deze categorie van archeologische nederzettingen, kunnen de resultaten uit dit onderzoek namelijk relevant zijn voor de uitvoering en doorontwikkeling van het provinciale archeologiebeleid.

1 Het gaat om Archis-monumentnr. 8087.

2 De promotiestudie, gefinancierd door de University Campus Fryslân (UCF) met ondersteuning van de Wadden Academie, maakt onderdeel uit van een meerjarig interdisciplinair project: Greep op het Water. De vorming van het Friese cultuurlandschap in de middeleeuwen (De Langen 2013).

3 Taayke IV 1996, 132-140; Bakker 2013b.
4 Jager 1988; 1989; De Langen et al. 2000.

Foto 1: Overzicht van de opgraving.

Foto: Frans de Vries, Toonbeeld

De enige andere opgraving van een overslibde terp in het gebied tussen Warstiens en Wartena vond plaats in 1965 onder leiding van Elzinga en werd beschreven door Bruinsma⁵. Die terp bevond zich onder het huidige erf van een boerderij aan de Oeble-om-wei 1.

Het opgeworpen podium bestond uit klei- en veenzoden en was door het gewicht deels verzonken geraakt in de venige ondergrond. Het podium en de bewoningssporen waren - net als de omgeving - bedekt met een laag knipklei. Sporen van bewoning werden aangetroffen in de vorm van een drieschepige huisplattegrond met een haardplaats. De lengterichting van het huis was NO-ZW georiënteerd (afb. 6). Een vermoedelijk latere herbouw was zichtbaar in de vorm van een tweede huisplattegrond met iets afwijkende oriëntatie over de eerste plattegrond.

Het aardewerk afkomstig uit de opgraving is volgens Taayke te dateren tussen de late eerste eeuw na Chr. en het begin van de tweede eeuw na Chr.⁶. Deze datering pleit voor een relatief korte bewoningsduur van deze terp, vergeleken met de terpen in het meer noordelijk gelegen voormalige kweldergebied. Het is echter onbekend in hoeverre deze datering en korte bewoningsduur opgaat voor de andere overslibde terpen in dit gebied.

Afwateringssysteem

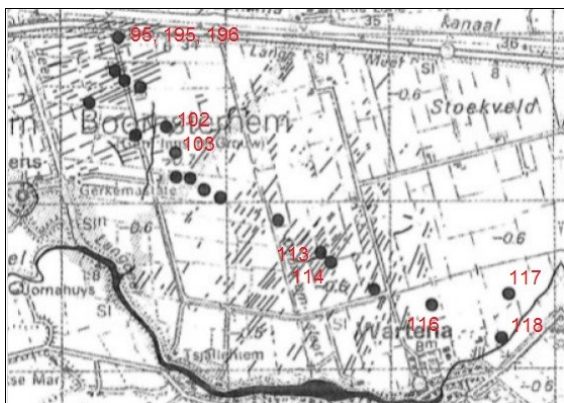
Aan de hand van luchtfoto's van de regio is een andere zeer interessante waarneming gedaan (afb. 2). Het gaat om een oud dichtgeslibd afwateringssysteem waarvan de voormalige sloten anders zijn georiënteerd dan de sloten van de huidige afwatering⁷. Volgens Janssen stammen de sloten van het oude afwateringssysteem uit dezelfde periode als de overslibde nederzettingen⁸. Behalve

5 Bruinsma 1968.

6 Taayke 1996 IV, 123, 125, 131.

7 Nossen 1971, 45.

8 Jager 1989, 199-200.

Afb. 2: Uitsnede van de kaart van Janssen met daarop de overslibde huisterpen rond Warstiens en Wartena en de geïdentificeerde dichtgeslibde sloten (origineel naar Janssen 1989, afb. 3). Met rode cijfers zijn de catalogusnummers aangegeven die door RAAP zijn aangehouden (De Jager 1988; 1989). De onderzoekslocatie Wartena-Noord heeft nummer 114.

de sterk afwijkende oriëntatie baseert hij dit op vondsten van fragmenten terpaardewerk uit enkele van de slootvullingen. Verder geeft hij aan dat er geen vroegmiddeleeuwse vondsten zijn gedaan in de slootvullingen. Een daadwerkelijke toetsing van de mogelijk directe relatie tussen de overslibde nederzettingen en het oude slotenpatroon heeft tot nu toe echter nog niet plaatsgevonden. Aangezien bij de onderzoekslocatie ook sporen van deze sloten liggen, was een van de doelen het dateren van minimaal een van de dichtgeslibde sloten. De oudste vondsten uit het gebied van na de Romeinse tijd hebben een vroegmiddeleeuwse datering. Er zijn enkele Karolingische vondsten gedaan bij en rond Wartena. In alle gevallen gaat het echter om losse vondsten zonder duidelijke context⁹. De vroegste historische vermelding van het gebied stamt mogelijk ook uit de vroege middeleeuwen. In de bezitslijsten van de Abdij van Fulda uit de tiende eeuw lijkt de plaats Wartena te worden genoemd, hoewel het hier ook om het meer naar het westen gelegen Wergea kan gaan¹⁰. Laatmiddeleeuwse vondsten zijn bekend van twee overslibde nederzettingen die direct ten zuidoosten van de huidige onderzoekslocatie liggen (RAAP: FR0116 en FR0118) en een drietal die direct ten zuiden van Wartena zijn gelegen (RAAP: FR0119 - FR0121). In al deze gevallen hebben de bewoners in de late middeleeuwen de bestaande terp niet verder opgehoogd¹¹. De laatmiddeleeuwse sporen liggen in de afdekkende laag knipklei of direct op de woonlagen van de bewoners uit de late ijzertijd en Romeinse tijd.

9 De Langen 1992, 190.

10 De Langen 1992, 143-145.

11 Jager 1988; 1989.

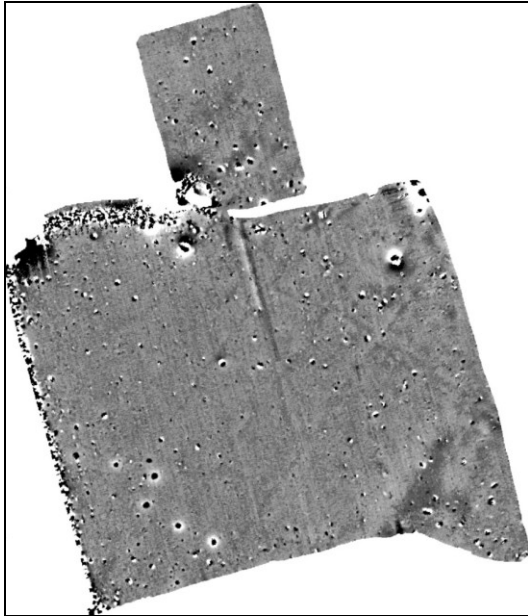
Inspectie van de onderzoekslocatie

In april 2013 is de regio bezocht door Theun Varwijk en de auteur van dit artikel (beiden GIA). Er zijn toen boringen gezet in meerdere van de aanwezige overslibde terpen. Eén daarvan is uiteindelijk de onderzoekslocatie geworden. Het perceel van deze locatie was in gebruik als grasland en de terp was nog steeds zichtbaar als een duidelijke verhoging. Aan de noordzijde loopt een circa vier meter breed pad over de terpfank. Uit een boring in het visuele centrum van de verhoging bleek de dikte van de bouwvoor 20 cm te zijn. Daaronder volgen drie vuil te noemen kleilagen (20-37 cm), die van elkaar te onderscheiden zijn op grond van kleur en textuur. De eerste kleilaag (20-25 cm) is bruingrijs en bevatte houtskoolresten en fragmenten aardewerk. De tweede kleilaag (25-27 cm) is zwartgrijs, bevatte houtskool en is zeer vuil te noemen. De derde laag (27-37 cm) is vuilgrijs van kleur en bevatte in de boring geen herkenbare resten. Onder deze terplagen volgt een rulle en zeer humeuze kleilaag met een donkerbruingrijze kleur (37-70 cm). De laag daaronder (70-82 cm) bestaat uit bruin veen zonder duidelijke structuur. Waarschijnlijk gaat het bij beide lagen om ophogingsmateriaal van de terp. Hieronder (82-90 cm) ligt een rulle, zwartbruin gekleurde laag die bestaat uit rommelig veen vol asresten. Daarna volgt vermoedelijk de natuurlijke ondergrond, bestaande uit een pakket veen met kleibandjes (90-140 cm) met daaronder puur veen (2 m: einde boring).

Geomagnetisch onderzoek

Op 26 april en 3 mei 2013 is de onderzoekslocatie onderzocht met een grondradar op geomagnetische verstoringen door K. Mückenberger van het Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (NIhK) en de auteur van dit artikel (GIA). Het grondbeginsel achter deze vorm van onderzoek is dat afgezette lagen uit hetzelfde pakket een gelijke verdeling aan magnetisch materiaal (metalen) bevatten. Antropogene sporen, zoals oude sloten, kuilen en waterputten bevatten een vulling met een van de omgeving afwijkende hoeveelheid magnetisch materiaal, die soms ook nog per vulling ongelijk is verdeeld. Dit verschil in magnetisme, wanneer het gescand wordt met een grondradar, kan doormiddel van een kleurschaal zichtbaar worden gemaakt. Theoretisch zijn antropogene sporen daardoor van elkaar en van natuurlijke sporen te onderscheiden.

In het ideale geval tekenen afgedekte slootpatronen en vroegere woonerven zich af tegen de natuurlijke

Afb. 3: Kaart van het onderzochte terrein met de resultaten uit het geomagnetisch onderzoek. Goed zichtbaar is het dichtgeslibde slootpatroon met haaks daarop enigszins onregelmatig lopende sporen van vroegere sloten of greppels.

omgeving. In realiteit vindt er echter ook verstoring plaats door recente en vroegere vervuiling en verstoring. Daarbij kan gedacht worden aan (sub-) recent rondzwerfende afval van metaal, zoals boutjes, spijkers en munten maar ook metalen artefacten van vroeger die dicht onder de oppervlakte liggen, zoals fibulae. De diepte van verstoringen kan overigens niet opgemaakt worden uit de geomagnetische resultaten. Hypothetisch kan een groot brok ijzererts op 1m diepte bijvoorbeeld hetzelfde signaal afgeven als een fragment van een spijker aan de oppervlakte. Naast het perceel met de onderzoeksterp werd ook een deel van het direct ten noorden daarvan gelegen perceel met daarop een naburige terp onderzocht (FRO 113). Behalve kleine verstoringen in de vorm van zwarte en witte stippen, zijn er duidelijk verschillen te zien in grijs tinten op het onderzochte land (afb. 3).

Behalve de terp met ietwat rondgaande verkleuringen zijn de NO-ZW lopende sporen van het dichtgeslibde slotenpatroon duidelijk zichtbaar. Opvallend zijn haaks hierop lopende sporen van sloten of greppels die het NO-ZW lopende slootpatroon kruisen. Mogelijk gaat het hier om greppels of kleinere sloten die na het uitgraven van het grote slootpatroon zijn gegraven. Ze lopen namelijk niet zo recht als het NO-ZW lopende patroon, maar vertonen soms een lichte knik nadat ze een sloot uit het patroon hebben gekruist. Een ander opvallend verschijnsel is de verkleuring in de ZO hoek van het perceel. Mogelijk gaat het hier om de vroegere loop van een priel. Verder is

het pad dat langs de west- en noordrand van het perceel loopt te zien.

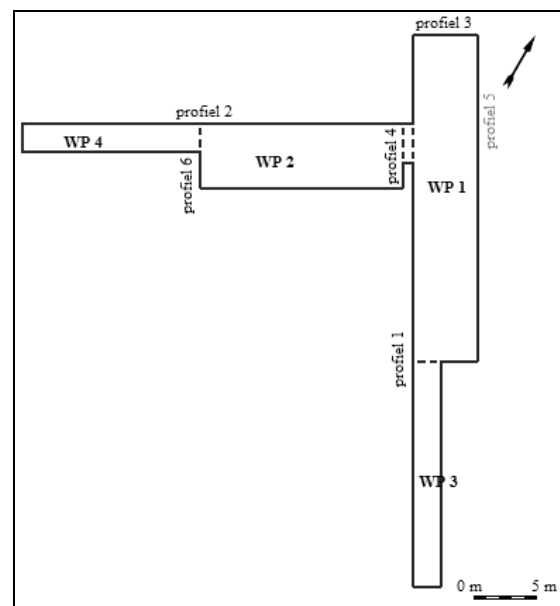
Tijdens de opgraving is gewerkt met twee haaks op elkaar staande proefsleuven die door de terp heen gingen (afb. 4). Deze sleuven zijn elk verlengd met twee smallere proefsleuven om de betredingszone rondom de terp te kunnen onderzoeken en om één van de genoemde dichtgeslibde sloten te kunnen bestuderen.

Werkput 1 en 2 snijden elkaar over het visuele centrum van de terp. Alleen het noordwesten van de terp is niet onderzocht in verband met de ligging van een met puin verhard pad over de flank van de terp. Om de vlaksporen van de terp goed te kunnen documenteren, zijn in werkput 1 en 2 vier vlakken aangelegd.

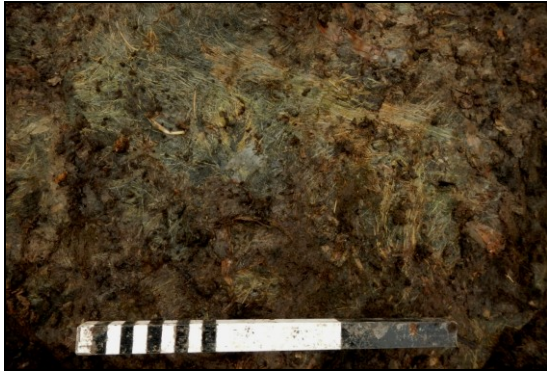
In de verlengsleuven zijn twee vlakken aangelegd omdat hier de antropogene lagen dunner waren. Na aanleg van de vlakken zijn verschillende profielen aangelegd om de opbouw en fasering van de terp te kunnen onderzoeken.

De voorlopige onderzoeksresultaten

Omdat de uitwerking nog in volle gang is, zijn de vermelde resultaten nog niet definitief. Voorlopig kan eerst het volgende gezegd worden. Het blijkt dat de vroegste bewoning plaats vond op kleiig veen. Het oudste aardewerk dat is aangetroffen behoort tot het zogenaamde streepbandaardewerk en aardewerk met een vergelijkbare vorm, maar zonder deze versiering op de hals. Dit type aardewerk komt voor tussen circa 200 voor Chr. en 100 na Chr.

Afb. 4: schematische weergave van het puttenplan. Profiel 5 is grijs gelaten omdat het een 5 m breed profiel betreft dat alleen is gefotografeerd en niet getekend.

Afb. 5: Opname van de sporen van een oude grasmat (spoor 44), aangetroffen direct onder de eerste ophogingslagen.

Foto: RUG/GIA

Gelukkig kan een aanzienlijk deel van dit aardewerk aan een van Taayke's subtypes worden gekoppeld¹². Aangezien de vroegste subtypes uit dezelfde sporen komen als de latere subtypes, was de eerste voorzichtige veronderstelling dat de vroegste bewoning begon tussen de eerste eeuw voor Chr. en de eerste eeuw na Chr. Om de aanvang van de vroegste bewoning nog strakker te bepalen, is er een monster voor koolstofdatering genomen van plantenresten uit het oude loopvlak, direct onder de vroegste ophogingslagen gelegen. Dit spoor bevatte een vrijwel perfect geconserveerde grasmat (afb. 5) die met zekerheid stamt uit het seizoen dat de oudste kern van het podium werd opgeworpen! De koolstofdatering leverde met 94,2% zekerheid een datering tussen 2 na Chr. en 137 na Chr. In combinatie met het gevonden aardewerk lijkt een datering halverwege de eerste eeuw na Chr. waarschijnlijk voor aanvang van de bewoning. Behalve ophogingslagen en vuile terplagen met aardewerk- en botresten, zijn verdere bewoningsporen aangetroffen in de vorm van waterputten, kuilen, een mogelijke haardplaat en meerdere paalkuilen met in sommige nog houtresten van palen en staanders. Op grond van deze gegevens kan alvast gezegd worden dat het oorspronkelijke podium rechthoekig was en NW-ZO georiënteerd. De gevonden resten van palen volgen ook deze oriëntatie. Vermoedelijk maken zij deel uit van een gelijksoortig woonstalhuis als is aangetroffen tijdens de opgraving te Wartena-Warstiens. Op grond van het jongste aardewerk uit de Romeinse tijd, dat te dateren valt in de periode van 100 tot 250 na Chr., lijkt de bewoning te hebben geduurd tot omstreeks het begin van de derde eeuw na Chr. Hoewel dit nog verder onderzocht wordt, zou dit voorlopig betekenen dat de terp hooguit vier tot vijf generaties in gebruik is geweest.

12 Taayke 1996 IV; V.

De opgraving heeft redelijk veel botmateriaal en veel aardewerk opgeleverd, waaronder enkele complete potten. Verder zijn er ook mooie houten objecten gevonden. Eén hiervan is een halffabrikaat van een trog uit de Romeinse tijd (afb. 6).

Interessant is dat veel van de cultuurlagen uit de Romeinse tijd niet alleen afgedekt worden door klei, maar vooraf eerst weer overveend zijn. Behalve sedimentatie van mariene klei is er een (sterk geoxideerde) venige laag zichtbaar over grote delen van het profiel. Deze laag is net als de latere natuurlijke kleilagen op veel plekken verstoord door latere activiteiten. Toch is het zeker dat er opnieuw veen is gevormd, nadat de terp verlaten werd. Hernieuwde veengroei is al vaker aangetoond tijdens opgravingen van ontginningsnederzettingen uit Westergo die eveneens aan het einde van de (midden-)Romeinse tijd verlaten zijn¹³. De oorzaak van de overvening zal liggen in problemen met een stagnerende afwatering in het gebied. De aangetroffen sloten en greppels uit deze vroegste bewoningsfase duiden erop dat er actief gedraineerd werd. Met zekerheid moet er daarom inklinking en oxidatie van het veenpakket plaats hebben gevonden met als gevolg bodemdaling en vernatting. Hoewel het verleidelijk is om dit als reden van vertrek te zien voor de bewoners, is dat nog niet zeker. Een stagnerende afwatering kan ook veroorzaakt zijn juist doordat de bewoners vertrokken en daarmee stopten het afwateringssysteem met de aanwezige sloten te onderhouden.

Wat betreft het door Cnossen en Janssen genoemde slootpatroon, dit stamt met zekerheid uit de Romeinse tijd. Tijdens de opgraving is een van deze sloten blootgelegd en zijn meerdere greppels die hier haaks op staan aangesneden. Behalve de vondsten van aardewerk uit de Romeinse tijd in deze sloot- en greppelvullingen en het ontbreken van middeleeuwse vondsten, is er nog een reden dat een datering uit de Romeinse tijd de zeker is. De genoemde venige laag die cultuurlagen uit de Romeinse tijd afdekt, dekt ook de opgegraven sloot met bijbehorende greppels af.

Verder bleek dat de terp niet alleen bewoond was in de Romeinse tijd. Hoewel de terp lange tijd verlaten is geweest - er is geen aardewerk uit de volksverhuizingstijd of vroege middeleeuwen aangetroffen - blijkt er daarna weer bewoning. Het jongste aardewerk uit archeologische lagen stamt uit de volle- of late middeleeuwen (in dit geval circa 1000-1400). Het gaat om kogelpotaardewerk met dekselgeulen en complexe randvormen.

Antropogene sporen hieraan gekoppeld bestaan uit

13 Onder andere in Sneek-Tinga en Arkum.

Afb. 6: De houten trog, hier vastgehouden door Henk Baron Foto: RUG/GIA

waterputten, kuilen, sloten en loopvlakken. Net als bij enkele andere overslibde terpen in de regio, vestigde men zich direct op de knipklei die de terp afdekt. Jammer genoeg heeft daardoor ook enige versterking plaatsgevonden van de top van de Romeinse cultuurlagen.

Nog te verrichten onderzoek

Er is slechts een kort overzicht gepresenteerd van het onderzoek en wat voorlopig is uitgewerkt. Er is bijvoorbeeld nog maar weinig te zeggen over de agrarische levenswijze van de bewoners. Behalve de aanwezigheid van een fijnmazige verkaveling, is het botanisch onderzoek nog bezig, net als het archeozoologische onderzoek. Andere vormen van onderzoek betreffen het houtonderzoek (Cambium), het slijpplatenonderzoek (ArcheoPro), het fysisch-geografisch onderzoek (Deltares), het metaalonderzoek en het onderzoek naar de fasen en structuren. Zeker is dat de uiteindelijke uitwerking gepubliceerd zal worden in de Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek.

Dankwoord

De opgraving is gefinancierd door de provincie Fryslân en het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG), daarvoor dank. Niet minder bedankt wordt de eigenaar van het perceel, de heer Finnema, voor het verlenen van toestemming voor de opgraving. Aan het veldwerk hebben vele personen meegewerkt. De projectleiding berustte bij Johan Nicolay en de dagelijkse leiding bij de auteur. Verder is vanuit het GIA deelgenomen door: Theun Varwijk, Sander Tiebackx en Mans Schepers en door de studenten: Sophie Thasing, Angelique Kaspers, Simone Wassenaar, Yoshua Csonka, Trynke Stellingwerf en Rogier Kuiper. Het fysisch-geografisch veldwerk is verricht door Peter Vos en Sieb de Vries (Deltares). Professionele foto's zijn gemaakt door Frans de Vries (Toonbeeld, Stiens). Verder is er enthousiast meegeholpen door

archeologe Esther Scheele en leden van het Argeologysk Wurkferbân: Reinder Visser, Henk Baron en Akkie Visser.

Marco Bakker is als promovendus verbonden aan het Terpencentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie en wordt gefinancierd door de University Campus Fryslân (UCF), met ondersteuning van de Waddenacademie.

Literatuur

- BAKKER, M., 2013. *Op het spoor van de vroegste veenontginningen in Westergo. Het archeologisch onderzoek van een nederzetting uit de late ijzertijd en Romeinse tijd bij Arkum, Friesland.* (= Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen
- BRUINSMA, P., 1968. Enkele beschouwingen naar aanleiding van het onderzoek van een ondergeslibde terp bij Wartena-Warstiens, verricht 5-28 april 1965. *It Beaken* 30, 165-184.
- CNOSSEN, J., 1971. *De bodem van Friesland: toelichting bij blad 2 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200 000.* Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- JAGER, S.W., 1988. *Een inventarisatie van archeologische elementen ten behoeve van het intentieprogramma bodembeschermingsgebieden in de provincie Friesland. Eindrapport.* (= RAAP-rapport 27). Amsterdam.
- JAGER, S.W., 1989. *Niet-zichtbare, archeologische elementen in de provincie Friesland: een revisie van de huidige overzichtskaart. Eindrapport.* (= RAAP-rapport 33). Amsterdam.
- JANSSEN, F. 1989. Werren en warren om Warten. Bewonings- en ontginningsgeschiedenis van het Friese klei-op-veengebied. *It Beaken* 51, 191-217.
- LANGEN, G.J. DE, 1992. *Middeleeuws Friesland: de economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen.* Groningen.
- LANGEN, G.J. DE, T.M. PERGER, S, WENTINK & M.H. WISPELWEY, 2000. *Provincie Fryslân: de resterende terreinen onderzocht in 1992-1995.* (= RAAP-rapport 200 / BOM rapport 21). Amsterdam.
- LANGEN, G.J. DE, 2013. Vensters op Frisia. Over nut en noodzaak van het universitaire terpenonderzoek. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 95, 9-46.
- TAAYKE, E., 1996. *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v. Chr. bis 300 n. Chr.* Groningen.

Sneek Harinxmaland

Op maandag 2 juni is Marco Bakker begonnen met de opgraving van een overslibde terp in het toekomstige plangebied Harinxmaland, ten noorden van Sneek. Onder ruim een meter klei ligt daar een nederzetting verborgen uit de tijd van de randveenontginningen van de late ijzertijd en Romeinse tijd (ca. 250 v. Chr. – ca. 400 na Chr.). Met behulp van studenten en vrijwilligers graven de archeologen enkele proefsleuven op de plaats van de nederzetting en de aangrenzende delen. Ook vindt hier weer fysisch-geografisch onderzoek plaats om te bepalen hoe het landschap er in die periode voor en na de bewoning uitzag en hoe dit gebied veranderde van een veengebied in een kleigebied.

De terpopgraving bij Groot-Saxenoord

In 2013 werd de eerste van een serie van drie terpzoolonderzoeken direct naast de boerderij Groot-Saxenoord ten oosten van Lollum onderzocht door het Terpencentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie. De voormalige terp bevond zich op het land van de familie Meekma, die toestemming verleenden voor het doen van een archeologisch onderzoek. **Theun Varwijk** brengt verslag uit.

Het terpzoolonderzoek is de directe opvolger van het meerjarige steilkantonderzoek waarvan het laatste veldwerk in 2012 werd uitgevoerd. Door het aanleggen van hoge profielen in restanten van deels afgegraven terpen hebben we inmiddels een goed inzicht in de opbouw van terpen door de tijd heen en langs de aangelegde profielen. Waar we over het algemeen slecht inzicht in hebben, is de ruimtelijke opbouw en indeling van de nederzetting. Dit komt doordat het opgegraven oppervlak in verhouding tot de terp erg klein is.

Om nu toch inzicht te krijgen in de ruimtelijke opbouw en de uitbreiding van de terp naar alle windstreken, is bijna twintig jaar na het laatste grootschalige terpzoolonderzoek bij Wommels-Stapert (1994) opnieuw begonnen met het opgraven van deze zogenoemde terpzolen. Op de locatie van vrijwel compleet afgegraven terpen wordt de bouwvoor verwijderd en worden sporen zichtbaar die tot onder de voormalige terp in de natuurlijke ondergrond oftewel de ‘zool’ van de terp zijn gegraven.

Het terpzoolonderzoek maakt deel uit van een meerjarig project genaamd ‘Terpenproject Terpzoolonderzoek Friesland (2012-2016)’ en wordt gefinancierd door de Provincie Fryslân, de gemeenten Súdwest-Fryslân en Littenseradiel, de Vereniging voor Terpenonderzoek en het Groninger Instituut voor Archeologie/Rijksuniversiteit Groningen.

Vooronderzoek

Voorafgaand aan het veldwerk is gekeken naar wat bekend was van de locatie. Hiervoor zijn onder meer oude kaarten van het gebied bekeken. Volgens één van deze kaarten, de Topografisch Militaire

Tijdens het eerste terpzoolonderzoek in een serie van drie, werd een groot oppervlak onder de voormalige terp bij Groot-Saxenoord onderzocht.

Foto: RuG/GIA

Kaart (TMK) van 1864, bestond de terp bij Groot Saxenoord uit twee afzonderlijke verhogingen. Op de flank van deze tweede, kleinere, terp lag tot het begin van de twintigste eeuw een tweede boerderij: Klein Saxenoord. Interessante vragen konden daarom worden gesteld met betrekking tot de datering: ging het van oorsprong ook al om twee terpen? Of is één terp veel later aangelegd?

Geomagnetisch onderzoek

Samen met Duitse collega’s van het Niedersächsisches Institut für historischen Küstenforschung (NIhK) is ter voorbereiding op het gravende onderzoek ook geomagnetisch onderzoek uitgevoerd. Verschillende graafwerkzaamheden in het verleden hebben het oorspronkelijke magnetisme van de grond veranderd of er zijn magnetische metalen in de grond beland. Sloten, greppels en kuilen tekenen zich dan ook af van de natuurlijke kwelder. Veel van deze sporen bleken vrij recent gedempte sloten en greppels te zijn, die op historische kaarten zichtbaar waren.

Interessant was echter iets wat aan enkele kruisende sloten deed denken. Deze sloten waren niet zichtbaar op de historische kaart. Vragen over de ouderdom van deze sloten en de relatie met de terpnederzetting waren dan ook snel gesteld. De heer Meekma had eveneens een groot aantal scherven van zijn land verzameld die aan de oppervlakte lagen. Enkele geometrisch versierde scherven wezen er al op dat de start van de bewoning al terug kon gaan tot ver in de ijzertijd. Het overige aardewerk deed al vermoeden dat de terp tot en met ver in de Middeleeuwen al dan niet continu was bewoond.

De opgraving

Het veldwerk begon op 12 augustus 2013 om de eerdergenoemde vragen en andere vragen over de vroegere bewoners, hun middelen van bestaan en bezigheden te beantwoorden. Met behulp van een groot aantal vrijwilligers is gedurende zeven weken tot en met 1 oktober 2013 de terpzool en de directe omgeving van de terp onderzocht. In totaal werd een oppervlakte van 3500 m² (circa 10-20% van de totale oppervlakte van de terp) opgegraven en ongeveer 200 m profiel werd aangelegd. Verspreid

Ten noorden van een kreekje vestigden de eerste bewoners zich. De rode piketten (links) markeren paalkuilen die vermoedelijk toebehoorden aan een spieker. De pennen (rechts) geven de loop van de erfscheiding weer. Foto: RuG/GIA

over negen werkputten werden circa duizend sporen gedocumenteerd en meer dan 1200 vondstnummers werden uitgeschreven.

Hoewel de uitwerking van het onderzoek nog in volle gang is, is het toch mogelijk al een beknopte geschiedenis van de terp te geven en het een en ander over het aangetroffen vondstmateriaal te vertellen. Waarbij wel moet worden vermeld dat dateringen voornamelijk zijn gebaseerd op veldwaarnemingen en nog niet definitief zijn.

De eerste bewoners

Tijdens het veldwerk werd al snel duidelijk dat de oorspronkelijke kwelder op veel plaatsen was vergraven. Alleen direct rond de oudste kern was de natuurlijke kwelder min of meer intact. Vermoedelijk arriveerden de vroegste bewoners al in de vroege ijzertijd (omstreeks de zesde eeuw v. Chr.) op de onderzochte locatie. Dit blijkt uit de oudste scherven die tot op dit moment bekend zijn en die uit de genoemde periode dateren.

De eerste kolonisten vestigden zich op een oeverwal ten noorden van een kreekje dat vanuit het zuidwesten naar het noordoosten vlak langs de nederzetting stroomde. Een ¹⁴C-datering van een humeuze plag uit de kreekafzetting ondersteunt een datering in de vroege ijzertijd en wijst er tevens op dat de kreek nog steeds functioneerde (*persoonlijke mededeling P.C. Vos, Deltares*).

Uit de vroegste periode dateren behalve een sloot, waarvan de loop parallel aan die van de kreek is, vermoedelijk ook enkele paalkuilen met paalrestanten. Deze palen behoorden ooit aan één of meerdere spiekers toe. Deze paalkuilen zijn destijds ongeveer 60-80 cm diep in de grond gezet. Een rij paalkuilen met een min of meer zuidwest-noordoost gerichte oriëntatie maken vermoedelijk deel uit van een erfscheiding. De erfscheiding bevond zich tussen de eerdergenoemde spieker(s) en sloot en de palen waren circa 30-40 cm diep ingegraven.

Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of het gaat om een oorspronkelijke vlaknederzetting of niet.

Een groeiende nederzetting

In de periode van 500 – 0 v. Chr. werd de terp verschillende keren uitgebreid. Dit blijkt onder andere uit een deel van een rechthoekig slotenpatroon uit de late ijzertijd. Deze sloot heeft waarschijnlijk de toenmalige terp begrensd. De nederzetting groeide voornamelijk richting het zuiden en het oosten, zoals afgeleid kan worden uit de verspreiding van waterputten en kuilen uit deze periode. (Op de westelijke uitbreiding was geen zicht, hier lag namelijk een kuilbult bovenop de terpzool).

Als gevolg van alle uitbreidingen en ophogingen van gestorte klei en zoden is rond de oorspronkelijke bewoningskern een groot deel van de natuurlijke kwelder vergraven. Rond de terp waren dan ook verschillende laagtes aanwezig.

De kreek die ten zuiden van de terp stroomde is gedurende de late ijzertijd langzaam dichtgeslibd. De bewoners hebben aanvankelijk nog een poging gedaan om de kreek opnieuw uit te graven, maar gedurende de Romeinse ijzertijd groeide de terp toch over de oude kreekbedding heen. Voor de afwatering van het gebied werden nieuwe sloten gegraven.

Het aardewerkonderzoek (dat nog in volle gang is) wijst op een doorlopende bewoning tot ver in de Romeinse ijzertijd of later. Er lijkt zelfs sprake te zijn van een continue ontwikkeling in het aardewerkrepertoire tot en met de middeleeuwen te zijn. Toch is er niet sprake van een continuïteit van de bewoning.

Een verdrinken landschap

Het eerder beschreven landschap uit de Romeinse ijzertijd gaat schuil onder 0,5 tot 1 meter dik pakket kleiafzettingen van de Marne, een grote zeearm die ten zuiden van Harlingen oostwaarts Friesland binnenstroomde en iets ten westen van de opgegraven nederzetting naar het zuiden afboog om onder Bolsward tot aan Sneek te stromen. Aanvankelijk bleven de mensen het gebied bewonen, zoals afgeleid kan worden uit de sporen van vertrapping in de afzettingen. Op een gegeven moment ontbreken echter alle sporen van menselijke activiteit en is alleen een doorlopende natuurlijke gelaagdheid zichtbaar. Er moet dan ook aangenomen worden dat de nederzetting verlaten is. Het is echter nog geenszins zeker wanneer dit gebeurde.

Het is mogelijk dat dit al in de laat-Romeinse ijzertijd gebeurde, zoals veelal wordt verondersteld (zie bijvoorbeeld Bazelmans, 2000), maar er zijn aardewerkvormen uit de vierde eeuw aangetroffen samen met ouder aardewerk uit de Romeinse ijzertijd (onder andere uit de derde eeuw).

Vanaf de vroege middeleeuwen was de terp zeker weer bewoond. In de bovenste Marne-afzettingen waren wederom sporen van vertrapping zichtbaar en uit kuilen die in de afzettingen zijn gegraven, is kogelpotaardewerk (het destijds gangbare vaatwerk) aangetroffen.

De tweede kleinere terp die op de TMK zichtbaar is, moet ook uit de middeleeuwen dateren, aangezien op deze locatie alleen middeleeuws aardewerk is aangetroffen.

Aanvankelijk hebben de bewoners zich bovenop de terp gevestigd en in de terpzool zijn dan ook vooral enkele diepe waterputten uit deze periode zichtbaar, waaronder enkele exemplaren met zodenwanden. Het slotenpatroon dat waargenomen is tijdens het geomagnetisch onderzoek dateert vanaf de tiende eeuw en heeft te maken met (laat-)middeleeuwse uitbreidingen van de terp. Jonger worden waterputten die zich meer aan de flanken van de voormalige terp bevinden, die wijzen er op dat de boerderijen van de top van de terp af werden verplaatst. Een verschijnsel dat De Langen (2012, 19-23) in verband brengt met economische ontwikkelingen vanaf de tiende eeuw, waarbij de terp zelf belangrijk werd voor akker- en tuinbouw.

Een kijkje in het dagelijks leven

Het vondstmateriaal afkomstig uit Saxenoord geeft een kijkje in het dagelijks leven van de vroegere bewoners. Verbrande graankorrels kunnen mogelijk in verband worden gebracht met akker- of tuinbouw. Botten van runderen, schapen, honden enzovoort geven een beeld van de dieren die zijn gehouden. Snijsporen op de botten van het vee wijzen op slacht. Enkele beenderen waren gebruikt om werktuigen van te maken, zoals een benen naald. Roetsporen en aankoeksels op het aardewerk wijzen op het bereiden van voedsel, evenals een groot aantal fragmenten van maalstenen.

Omdat de huidige eigenaar en de vorige (de vader van de heer Meekma) van het onderzochte perceel nooit eerder mensen op hun land hebben toegelaten om vondsten te zoeken, konden een groot aantal metalen voorwerpen worden geborgen. Het gaat hierbij vooral om voorwerpen van brons. Ongeveer veertien bronzen fibula's of mantelspelden uit de Romeinse ijzertijd en middeleeuwen werden verspreid over het terrein teruggevonden. Daarnaast werden ook verschillende munten aangetroffen, waarvan de oudste bronzen munten eveneens dateren uit de Romeinse ijzertijd.

De jongste munt is van zink en komt uit de periode dat ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog bezet was. Andere metalen voorwerpen zijn een sierknopje van paardentuig, een fietsplaatje en een Elfstedentochtmedaille.

Verder is een aanzienlijke hoeveelheid voorwerpen aangetroffen van gebakken klei: de zogenaamde

Onder de ruim duizend vondsten bevonden zich enkele complete potten waaronder dit fraaie exemplaar uit de late ijzertijd (ca. 200 – 0 v. Chr.) dat net door twee vrijwilligers, Reinder Visser (links) en Akkie Visser (rechts) is geborgen.

Foto: RuG/GIA

keramische artefacten. Het gaat hierbij vooral om voorwerpen die onder andere te maken hebben met lokale nijverheid, zoals weefgewichten, spinklosjes en bakplaten. GIA-studenten Lars-Arvid van Sambeek en Erik Wijshake doen onderzoek naar deze vondstcategorie. Zij wijden hieronder al even uit over een aantal van deze voorwerpen die zij bij hun onderzoek tegenkwamen.

De keramische artefacten van Groot-Saxenoord

Door **Lars-Arvid van Sambeek** en **Erik Wijshake**

Het gaat in het geval van keramische artefacten om een variabele groep voorwerpen, met verschillende baksels. Een groot deel bestaat voornamelijk uit slecht gebakken aardewerk, maar andere voorwerpen zijn wel beter gebakken. De mindere kwaliteit aardewerk komt waarschijnlijk door het op lagere temperatuur bakken. Daarnaast zijn een deel van deze voorwerpen gemaakt uit scherven van gebroken potten. Meer dan de helft van deze groep vondsten bestaat uit ongedefinieerde fragmenten van deksels, platen of iets dergelijk, waarvan het baksel al even uiteenlopend is als van alle keramische voorwerpen. Een deel van deze (ronde) platen zijn beroet, wat er op wijst dat ze zijn gebruikt als bakplaat voor het klaarmaken van een maaltijd, net als een deel van het vaatwerk.

Tussen de keramische artefacten is één slingerkogel aangetroffen. Een slingerkogel is een projectiel dat met behulp van een (leren) slinger kan worden weggegooid. Het gaat om een eivormige object van gebakken klei, iets kleiner dan een kippenei. Slingerkogels kunnen gebruikt zijn bij de jacht. Ook is het mogelijk dat deze kogels werden gebruikt

om wild te verjagen dat het op de gewassen gemunt had.

Het is waarschijnlijk dat er te Saxen Noord lokaal textiel vervaardigd werd, de eerder genoemde benen naald was hier al een aanwijzing voor. Maar er zijn ook twee spinklosjes en een spinschijfje gevonden, respectievelijk van klosjes van gebakken klei en gemaakt van een scherf terpaardewerk. Deze spinklosjes en spinschijfjes werden gebruikt bij het verwerken van ruwe stof, zoals wol. Bij het kaarden konden de wolvezels uit de kaardrol getrokken worden. De vezels werden zo ver mogelijk uitgerekt om vervolgens het spinklosje of spinschijfje aan het draaien te brengen. Wanneer er bij het spinnen nog meer vezels uitgerekt werden, ging het klosje omlaag en kwam er een draaiing in het garen (zie Van Gorp 1987, 36-37).

Vijf (fragmenten van) weefgewichten die zijn aangetroffen, wijzen op het vervaardigen van lappen stof voor bijvoorbeeld kleding. Het maken van kledij gebeurde waarschijnlijk voor het grootste gedeelte thuis. Een vertikaal weefgetouw werd gebruikt om lappen stof te weven. Bij dit type weefgetouw hangen weefgewichten aan de onderzijde van de draden om deze op spanning te houden (zie ook Waasdorp 1999, 134). De in Saxen Noord gevonden weefgewichten zijn zeer verschillend van vorm. Het gaat zowel om ringvormige als driehoekige en kegelvormige gewichten.

Aanwijzingen voor ontspanning zijn aangetroffen in de vorm van 19 speelsteentjes, een soort damstenen. De meeste speelsteentjes zijn gemaakt uit lokaal vervaardigd (terp)aardewerk, één was gemaakt van gebakken klei en leek op een kleine pepernoot.

Fragment van een bakplaat (midden), een weefgewicht (rechtsboven) een spinschijfje, twee spinklosjes en een slingerkogel (onder van links naar rechts). De lengte van het balkje bedraagt 30 cm. *Foto: RuG/GIA*

De speelsteentjes zijn sterk verschillend in omvang, baksel en afwerking. Deze artefacten zijn vergelijkbaar met de speelschijfjes die bekend zijn uit het Romeinse rijk, de "latrunculi", wat letterlijk "soldaten" of "rovers" betekent. Er zijn verschillende spellen die door de Romeinse bevolking werden gespeeld met speelsteentjes. Deze spellen zijn vergelijkbaar met de moderne spellen dammen of backgammon.

Theun Varwijk is als promovendus verbonden aan het Terpen centrum van het Groninger Instituut voor Archeologie.

Literatuur

- BAZELMANS, J., 2000. Een laat-Romeins bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 76-82, 14-75.
- GORP, P.J.M van, 1987. Tilburg: eens de wolstad van Nederland. Bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstofindustrie, Eindhoven.
- LANGEN, G.J. de, 2012: Vensters op Frisia. Over nut en noodzaak van het universitaire terpenonderzoek (= *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 95), Groningen.
- WAASDORP, J.A. & V.L.C. KERSING, 1999. Van Romeinse soldaten en Cananefaten: gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg, Den Haag.

De schade wordt opgenomen na de instorting.

Foto: Daniël Postma/GIA

Herstelplannen voor en boek over zodenhuis Firdgum

De reconstructie van het vroegmiddeleeuwse zodenhuis in Firdgum, dat mede dankzij de steun van de Vereniging voor Terpenonderzoek tot stand is gekomen, werd in juni 2013 opgeleverd. De vele bezoekers van het Yeb Hettinga Museum hebben maar kort kunnen genieten van dit bijzondere bouwwerk: in de nacht van 29 november stortte een groot deel van het gebouw na hevige regenval in. Gelukkig zal het gebouw worden hersteld. De Provincie Fryslân, het Terpencentrum van de Rijksuniversiteit Groningen en het Yeb Hettinga Museum hebben besloten de benodigde financiën en menskracht beschikbaar te stellen. Door **Daniël Postma**.

Bij de herbouw zal het ontwerp op enkele punten worden aangepast. Het experiment wordt hiermee voortgezet: de gegevens die de instorting heeft opgeleverd, zullen worden gebruikt om de tweede versie te verbeteren. De herbouw levert hiermee niet alleen opnieuw een boeiend bouwproces met als

resultaat een publiekstrekker van formaat, maar ook een bijdrage aan het wetenschappelijke onderzoek van het Terpencentrum. Vrijwilligers die de bouwers bij het herstel willen helpen, kunnen zich opgeven bij het Yeb Hettinga Museum in Firdgum.

Het archeologische verhaal

De archeologische reconstructie in het Friese dorp Firdgum vertelt een bijzonder verhaal over het vroegere leven in het Noord-Nederlandse kustlandschap. Bij het grote publiek is genoegzaam bekend dat dit gebied vóór de bedijkingen nog meermalen per jaar onder water kwam te staan en dat de vroegste bewoners ervan op terpen moesten wonen.

Minder mensen weten dat de terpboerderijen vanaf de vierde eeuw na Chr. eeuwenlang met muren van gestapelde graszoden gebouwd werden. Reden voor het Yeb Hettinga Museum om een nagebouwd zodenhuis te willen tonen.

De bijbehorende expositie in het Yeb Hettinga Museum en een documentaire die Omrop Fryslân maakte over het project, maken deze bijzonder bouwwijze voor het eerst toegankelijk voor een groter publiek.

Het project in Firdgum maakt tevens deel uit van een meerjarig onderzoek naar de ontwikkeling en betekenis van dit type boerderijgebouw. De reconstructie moest duidelijk maken hoe het bouwen met zoden precies in zijn werk ging en heeft al veel nieuwe inzichten opgeleverd.

Instorting

In de nacht van vrijdag 29 november 2013 stortte onverwacht een groot deel van het gebouw in. Gezien het vele werk dat bijna vijftig vrijwilligers voor de bouw verzet hebben, is de omvang van de schade zeer teleurstellend. Daarnaast vervulde het gebouw een belangrijke rol als publiekstrekker (en dus ook inkomstenbron) voor het museum, onder andere als bezoeklocatie bij fietstochten, schoolreisjes en andere excursies. Nadere inspectie van de overblijfselen in samenwerking met constructeurs heeft uitgewezen waar en waardoor de instorting was ontstaan. Het ongemerkt inwateren van de zodenmuur bij een van de deuropeningen bleek de directe aanleiding geweest te zijn. Het uitzonderlijk natte najaarsweer zal hier in belangrijke mate aan hebben bijgedragen.

Herstelplannen

De betrokken partijen hebben zich ingespannen om verdere schade aan het gebouw te voorkomen en vast te stellen of herstel van het gebouw mogelijk is. In de opbouw van het zodendak en muurtop zijn verbeteringen mogelijk, die de afvoer van regenwater verbeteren en inwatering van de muurtop uitsluiten.

Aanpassing van de locatie en uitvoering van de deuropeningen helpen om de draagkracht op de meest kwetsbare plaatsen te vergroten.

Wederopbouw is ook om wetenschappelijke redenen interessant, omdat het een kans biedt de verbeteringen in de praktijk te testen. Het streven is de werkzaamheden in juli te laten aanvangen.

Vrijwilligers

Het zodenhuis in Firdgum is geheel gebouwd door vrijwilligers die veelal uit de directe omgeving afkomstig zijn. Zij zijn de eersten die zich na bijna duizend jaar weer met de 'Oud-Friese' zodenbouw hebben beziggehouden en beschikken daarom over belangrijke praktijkervaring voor het herstelwerk. Een aantal van de oorspronkelijke bouwers heeft bij het museum een werkgroep gevormd die zich met het onderhoud en reparatie van het zodenhuis bezighoudt.

Ook zijn er vrijwilligers die rondleidingen geven en helpen bij de organisatie van publieksactiviteiten rondom het zodenhuis. Vanwege de toegenomen bezoekersaantallen en de herstelplannen is het Yeb Hettinga Museum op zoek naar nog meer vrijwilligers.

Zodenhuisboek

Sinds de opening van het zodenhuis wordt hard gewerkt aan een eerste publicatie over dit experiment en zijn wetenschappelijke achtergronden. In deze eerste uitgave van het Terpen-centrum wordt met andere ogen naar de ontwikkeling van de Noord-Nederlandse boerderijen gekeken.

Eerst wordt toegelicht hoe het archeologische boerderijenonderzoek in zijn werk gaat en hoe dit onderzoek kan worden verbeterd. Vervolgens wordt uiteengezet wat we van de zodenhuizen te weten zijn gekomen, in het bijzonder over hun herkomst, plattegrondvorm, functie en natuurlijk hun bouwwijze.

Deze ideeën liggen ten grondslag aan de reconstructie in Firdgum, waarvan natuurlijk uitgebreid verslag wordt gedaan. In de laatste hoofdstukken wordt nagegaan wat het experiment ons leert over de manier waarop men vroeger bouwde, waarbij onder meer wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de vroegmiddeleeuwse terpbewoners daarbij duurzaam te werk gingen. Ook wordt belicht hoe latere ontwikkelingen in de boerderijbouw tot de historisch bekende uitgangspunten konden leiden. Betoogd wordt dat ook het gebruikte bouwhout en zelfs de vorm van de houten draagconstructies van de boerderijen, in het verleden heel anders waren dan tot nu toe werd gedacht.

Het boek is toegankelijk geschreven en rijk geïllustreerd. Het zal vanaf aankomende zomer te verkrijgen zijn. Leden van de Vereniging voor Terpenonderzoek kunnen het zodenhuisboek met korting aanschaffen. De precieze verschijningsdatum en aanschafprijs zullen via de verenigingswebsite bekend worden gemaakt.

Daniël Postma is als onderzoeker verbonden aan het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen). Contactadres: daniel.postma@rug.nl (Twitter: @postmapost).

Vrijwilligers die willen helpen met de herbouw, kunnen voor vragen of aanmelding contact opnemen: yebhettingaskoalle@gmail.com.

Rioleringswerkzaamheden in de wierde van Godlinze

In het Groningse wierdedorp Godlinze is in het najaar van 2013 nieuwe riolering aangelegd. Deze werkzaamheden vonden plaats onder archeologische begeleiding. De archeologische begeleiding is in september en oktober 2013 uitgevoerd door MUG Ingenieursbureau, afdeling Archeologie. Hier een eerste, voorlopig verslag van **A.R. Wieringa**.

De wierde van Godlinze heeft een doorsnede van circa 500 m en behoort daarmee tot één van de grotere wierden in de provincie Groningen. De wierde ligt in Oost-Fivelingo en ontstond in de middeleeuwen (circa 500 v. Chr.) op een kwelderwal aan de boezem van de Fivel. De wierde verwierf bekendheid door het nabijgelegen, rijke vroegmiddeleeuwse grafveld, dat in 1919 door Van Giffen werd opgegraven.

De riolering werd aangelegd in de straten Molenweg en Hoofdweg, die van zuidoost naar noordwest over het hart van de wierde liggen. De bodem onder deze straten bleek verrassend intact. In vrijwel het gehele tracé was vanaf circa 50 cm beneden maaiveld sprake van diverse vrijwel onverstoorde wierdelagen, bestaande uit klei en zandige kwelderplaggen, afgewisseld met mestlagen. In en tussen de lagen bevonden zich archeologische grondsporen. Deze grondsporen bestonden uit kuilen en sloten, een waterput, een oven en aslagen. De aangetroffen aslagen zijn mogelijk te koppelen aan sporen van ten minste twee mogelijk gelijktijdig afgebrande woningen (zie afbeelding 1).

De sporen van deze twee afgebrande huizen en de doorlopende aslagen in vrijwel de hele dorpskern zijn mogelijk de weerslag van een opvallende

Afb. 1. Dwarsprofiel in de rioolsleuf. 1: wierdelaag van vóór ca. 1.000 AD; 2: plaggen, zodenwand; 3: aslaag; 4: ophooglaag wierde na ca. 1.000 AD.

Afb. 2: Quirinus-insigne uit ca. 1475-1525

gebeurtenis in Godlinze, waarschijnlijk van vóór circa 1000 na Chr. Hierbij kan gedacht worden aan een dorpsbrand, of wat sensationeler, een veldslag of strooptocht van Vikingen. C14-datering van de aslagen, slijpplatenanalyse en vondstmateriaal zullen bij de uitwerking meer context en scherpere datering aan deze gebeurtenis geven.

De oudste sporen dateren op basis van de eerste analyse van het gevonden aardewerk uit de periode van de negende tot de veertiende eeuw. Jongere sporen dateren uit de late middeleeuwen/nieuwe tijd. In de wierdelagen lijkt een duidelijke stratigrafie aanwezig waarbij sprake is van meer dan 1 m wierdeophoging op een woonlaag die ongeveer rond 1000 na Chr. kan worden gedateerd.

Onder de wierdelagen bevinden zich ongestoorde kwelderlagen. Aan de noordwestflank van de wierde werd het riool tot in deze kwelderlagen ingegraven en kon een profiel van de onverstoorte kwelderlagen gedocumenteerd worden.

In het centrum van de wierde werden de resten van een middeleeuwse oven gevonden. Zeer curieus bleek de samenstelling van de ovenvloer, waarin naast metaalslakken en stukken natuursteen ook aardewerkscherven gebruikt zijn. Deze scherven dateren uit diverse historische perioden (midden- tot vroege ijzertijd, verspoeld aardewerk uit de vroeg-Romeinse tijd en Badorf-aardewerk uit de negende eeuw). Ook komt er vuursteen voor in de ovenvloer, een materiaal dat in wierdecontext ongebruikelijk is.

In de buurt van de kerk van Godlinze werd in de klei vlak onder de bestaande wegverharding een puntgaaf pelgrimsinsigne gevonden. Het betreft een penning met ridderfiguur, een Quirinus-insigne uit ca. 1475-1525 (schriftelijke mededeling M. Rooke, Noordelijk Archeologisch Depot, zie afbeelding 2). Quirinus is de beschermheilige van de Duitse stad en bedevaartsoord Neuss (bij Düsseldorf).

Deze zomer wordt gestart met de uitwerking van de tijdens de archeologische begeleiding verkregen gegevens. De eindrapportage zal waarschijnlijk dit najaar volgen.

Promotie Mans Schepers op vegetatie in kustmilieus

Vorige maand verdedigde **Mans Schepers** aan het Groninger Instituut voor Archeologie zijn proefschrift over de gedetailleerde reconstructie van vegetatie in Nederlandse kustmilieus. De vegetatie in het terpengebied was hierbij één van de hoofdonderwerpen.

De ‘terpencomponent’ kwam direct tot uiting in het feit dat Gilles de Langen, hoogleraar terpen-archeologie, zitting nam in de promotiecommissie en dus ook een vraag aan de kandidaat mocht stellen. Omdat de zitting door de pedel beëindigd werd voordat ik zijn vraag echt kon beantwoorden, vormt zijn vraag het uitgangspunt voor deze korte introductie in het uitgevoerde onderzoek.

De Langen confronteerde me met het feit dat ik op enkele plekken in mijn proefschrift een onderscheid maak tussen zogenaamde ‘cultureel archeologen’, zoals De Langen, en specialisten. De Langen vroeg zich af of ik niet wat verder ga in het suggereren dat de samenwerking tussen beiden in het verleden onvoldoende is geweest.

De studie van botanische resten is al sinds de vroegste opgravingen een standaard onderdeel geweest bij terpenonderzoek. We wisten daardoor al veel over de vegetatie rond de terpen en de gebruiksmogelijkheden van het landschap. Wat is dan het probleem?

Het probleem ligt in de beeldvorming. Dat het vroegere terpenlandschap een kwelderlandschap is geweest, staat buiten kijf. Dat veel mensen, inclusief archeologen, bij het kwelderlandschap een duidelijk beeld voor ogen hebben, heeft echter een gevaarlijke bijkomstigheid.

Het beeld van de vegetatie op de kwelder wordt gedomineerd door een aantal bekende processen en aan aantal planten die bijna iconisch voor dit ecosysteem zijn. Ten eerste gaan mensen snel uit van het bekende verband tussen de hoogte van de kwelder ten opzichte van zeeniveau, de min of meer daarmee samenhangende overstromingsfrequentie en de bijbehorende vegetatie: de zogenaamde haloserie. Als éénzinsomschrijving voor het gebied wordt meestal gesproken van zilte graslanden, of zogenaamde ‘zilte rus’-vegetatie. Kenmerkende foto’s van velden vol mooi(e) parse zeeasters of lamsoor zijn aantrekkelijk beeldmateriaal en deze beslist fotogenieke soorten zijn vroeger ook zeker in ruime mate aanwezig geweest.

Oudste cultuurlandschap van Europa

Het terpengebied wordt vaak omschreven als het oudste cultuurlandschap van Europa. Een cultuurlandschap waarin op grote schaal plaggen

Buitendijkse kwelders anno 2014. Foto: Mans Schepers

werden gestoken, sloten werden gegraven en kleine dijkes werden aangelegd. Daarnaast zijn er akkers geweest, waarop granen en bonen, maar ook oliegewassen als vlas en huttentut werden verbouwd. Daarnaast werd het gebied op grote schaal gebruikt voor het weiden van vee, vooral koeien en schapen, mogelijk soms voorafgegaan door het afbranden van de vegetatie van vorige jaren. Over dit laatste aspect is het laatste woord nog niet gezegd.

Een groot deel van deze activiteiten, en zeker het deel dat direct rond de terpen plaatsvond, werd uitgevoerd in een gebied waar de standaard geologische zonering in kweldervegetatie niet meer voldoet om de variatie in vegetatie te verklaren. Naast de incidentele overstromingen, gaan verschillen in gebruik een grote invloed hebben op hoe het landschap eruit zag. Om zeker te zijn van voedsel voor het vee in de winterseizoenen, zal een deel van de graslanden vrijgehouden zijn van begrazing om hooi te kunnen winnen. Hier ontstaat een wezenlijk ander soort grasland dan waar wel begrazing plaatsvond.

Daarnaast zorgde de geringe overstromingsfrequentie, aangelegde zomerdijken en vrij zandige structuur van de hoogste kwelderdelen ervoor dat het zoutgehalte van de bodem op de kwelderwallen rond de terpen helemaal niet zo hoog was. Er ontstonden brakke tot zoete antropogene graslanden. Op dit moment is nog niet duidelijk wat de arealen van de verschillende vegetatie-eenheden waren, en wat de variatie hierin was binnen het terpengebied. Wel moet een gradiënt van brak naar zoet binnen een reële exploitatieradius van de terpen aanwezig zijn geweest. Er zijn bijvoorbeeld aanwijzingen dat schapen juist op wat ziltere delen graasden, op de kweldergras-graslanden. Deze waren binnen enkele honderden meters van de terp zeker aanwezig. Het erkennen en benoemen van meer lokale en regionale en mogelijk ook chronologische variatie in de vegetatie in het terpengebied, opent ook de weg naar het begrijpen van archeologische verschijnselen. Het botanisch onderzoek lijkt te bevestigen dat de in het gebied aangetroffen dijkes

inderdaad grotere graslanden omringd kunnen hebben, waardoor sprake was van zomerpolders. Daarnaast lijkt de verbouw van verschillende granen ineens veel minder problematisch. Op de terp van Firdgum werd rogge aangetroffen, toch doorgaans als een typisch zandgraan gezien. Als je in ogen-schouw neemt dat de kwelderwal van Firdgum aanzienlijk zandiger is dan de zuidelijker gelegen kwelderwallen, moet dit waarschijnlijk niet als invoer worden gezien.

Wat betreft de chronologische variatie wijst het onderzoek uit dat er niet een voortgaande verzoeting vanaf de ijzertijd is, maar dat na de Romeinse tijd weer een periode aanbreekt die gemiddeld 'zouter' is. Meer onderzoek zal uit moeten wijzen of dit direct te koppelen is aan het bewoningshaat tussen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Regionale variatie is er zeker ook geweest. In sommige terpen treffen we veel meer aanwijzingen aan voor akkerbouw op grote schaal, met akker-onkruiden van niet-zilte kleigrond als witte krodde en bilzekruid. In grote delen van het terpengebied lijkt het water in de sloten wel behoorlijk brak gebleven te zijn. Grote hoeveelheden riet worden niet aangetroffen, wat dan weer directe archeolo-gische implicaties heeft voor bijvoorbeeld de bouw van het zodenhuis. Zeker in Westergo zal riet lokaal niet voldoende aanwezig zijn geweest om als dakbedekking te dienen.

In de randzone tussen de kwelders en de veengebieden, een gebied dat op dit moment bestudeerd wordt door Marco Bakker, zal dit zeker anders geweest zijn. Hier moet rekening worden gehouden met bomen als berken, elzen en wilgen, terwijl in het noordelijker gebied zelfs op de terpen waarschijnlijk niet veel meer te vinden was dan af en toe een vlier aan de rand van de dobbe. Hier zal nog meer onderzoek moeten worden uitgevoerd.

Wat heeft dit alles nu te maken met de vraag van Gilles de Langen? Alles. De samenwerking tussen alle archeologen, inclusief de specialisten, verloopt de laatste jaren uitstekend. Mijn onderzoek had zonder de ruimte en medewerking die ik van andere onderzoekers binnen het Terpen centrum heb gekregen, absoluut niet plaats kunnen vinden. De culturele archeologie kan profiteren van een gevarieerdere voorstelling van de kwelder, omdat dan ineens een heel ander beeld van de gebruiksmogelijkheden en gebruiksdifferentiatie in het gebied ontstaat. Door consequent de kwelder in

enkele zinnen weg te zetten als zilt en te illustreren met lamsoor wordt er geen fout gemaakt, deze dingen waren er, maar doet men zijn eigen werkveld wel tekort!

Tegen Gilles de Langen had ik willen zeggen: ik deel je mening als je stelt dat het schetsen van een wat polariserende karikatuur van de cultureel archeoloog weinig constructief is en dit is dan ook niet zo bedoeld. Wel is het zo dat ik de hierboven gestelde erg monotone omschrijvingen van de vegetatie rond de terpen ook in zeer recente publicaties nog tegenkom. Het is in het belang van iedereen die onderzoek doet in de terpen om de bandbreedte van het landschap te onderkennen.

Verkrijgbaarheid

Omdat de kern van het proefschrift bestaat uit vier gebundelde artikelen, zal er in verband met copyright in eerste instantie geen handelseditie verschijnen. Het proefschrift is wel in te zien in de bibliotheek van de universiteit Groningen. Daarnaast zijn twee van de vier artikelen 'open access' gepubliceerd en dus vrij verkrijgbaar. Contact met mij opnemen kan ook nog wel helpen.

Schepers M, Cappers RTJ, Bekker RM (2013). A review of prehistoric and early historic mainland salt marsh vegetation in the northern-Netherlands based on the analysis of plant macrofossils. *Journal of Coastal Conservation* 17:755-773

Schepers M, Scheepens JF, Cappers RTJ, Van Tongeren OFR, Raemaekers DCM, Bekker RM (2013). An objective method based on assemblages of subfossil plant macro-remains to reconstruct past natural vegetation: a case study at Swifterbant, the Netherlands. *Vegetation History and Archaeobotany* 22:243-255 (open access: <http://link.springer.com/article/10.1007/s00334-012-0370-2>)

Schepers M (2014). Wet, wealthy worlds: the environment of the Swifterbant river system during the Neolithic occupation (4300–4000 cal BC). *Journal of Archaeology in the Low Countries* 5:79-105 (open access: jalc.nl)

Schepers M, Van Haaster H (in prep) Dung matters: an experimental study into the effectiveness of using dung from hay-fed livestock to reconstruct local vegetation. *Environmental Archaeology*

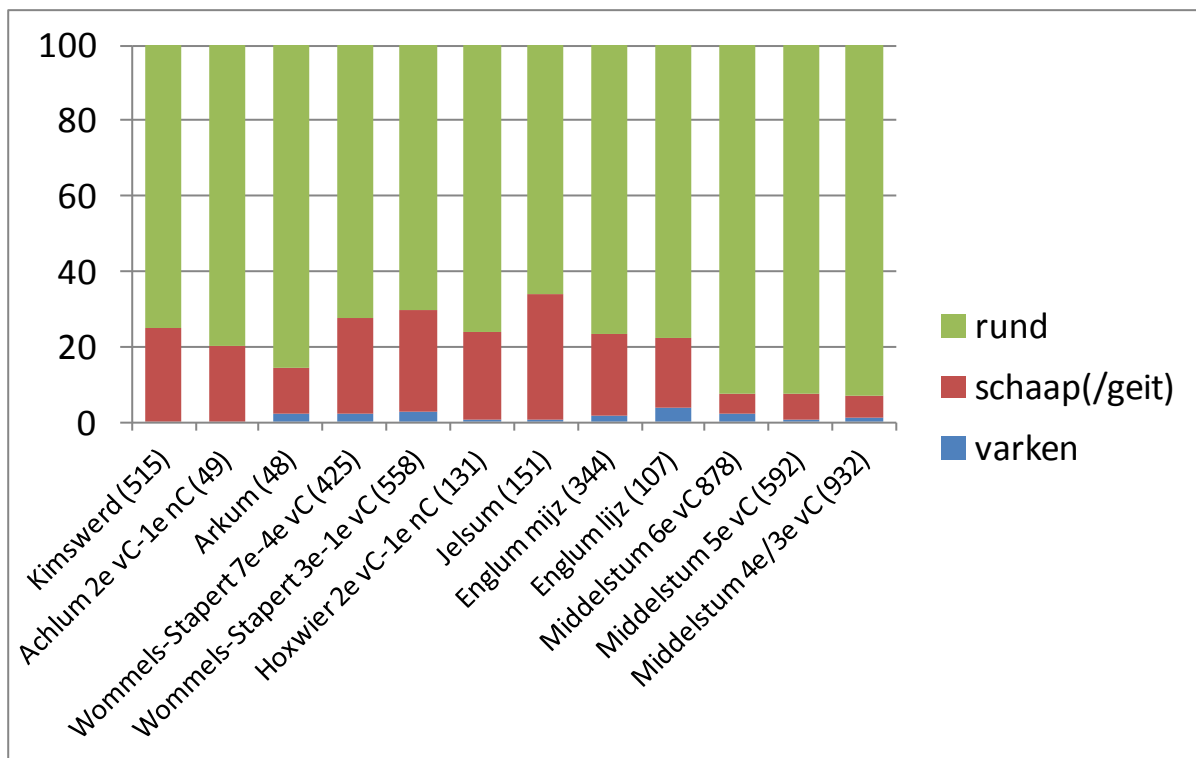

Fig. 1. De samenstelling in % van de veestapel van terp(fas)en uit de ijzertijd, van west (Westergo, Friesland) naar oost (Groningen); 100% is het totaal van de resten van rund, schaap(/geit) en varken; tussen haken de gecombineerde aantallen resten van rund, schaap(/geit) en varken (idem in fig. 3 en 5).

Schapenteelt in terpengebied belangrijker dan gedacht

Lang heerste de opvatting dat de veestapel van de terpbewoners van de ijzertijd tot en met de vroege middeleeuwen voornamelijk uit runderen bestond. Recent archeozoologisch onderzoek heeft volgens **Wietske Prummel** aangetoond dat de terpbewoners vaak ook veel schapen hielden. Varkens en paarden kwamen altijd maar in kleine aantallen voor, en geiten nauwelijks of niet. Interessant is dat er een tamelijk vast patroon valt te ontdekken in de verhouding waarin runderen en schapen werden gehouden. Dit patroon hangt vermoedelijk samen met de afzetmogelijkheden voor de wol.

Ontwikkeling schapenteelt door de tijd

In de ijzertijd werden wél voornamelijk runderen gehouden, meestal meer dan 70% tot wel 93% van de veestapel (paard niet meegerekend). Deze voorkeur voor runderen was waarschijnlijk cultureel bepaald. De veestapel bestond voor gemiddeld 19% uit schapen (fig. 1).

Naast rundvlees zal enig schapenvlees zijn gegeten, en ook de wol zal zijn gebruikt. Daarop wijzen de spinklossen en naalden uit deze periode, al kunnen die ook voor plantaardig materiaal zijn gebruikt (fig. 2).

Het aandeel schaap in de veestapel nam in de Romeinse tijd duidelijk toe (fig. 3). Het gemiddelde percentage schapenbotten uit terplagen uit deze periode is 33%. Wij vermoeden dat de terpbewoners behalve de runderhuiden die in schriftelijke bronnen voorkomen, ook wol aan de Romeinse legers leverden. De kledij van de Romeinse soldaten was voornamelijk uit wol gemaakt. Het Romeinse leger had dus veel wol nodig. Daarom vinden we ook in terpcontexten uit de Romeinse tijd veel spinklossen (fig. 4).

Fig. 2. Naald uit Ezinge, midden-ijzertijd.

Foto: Susanne Manuel

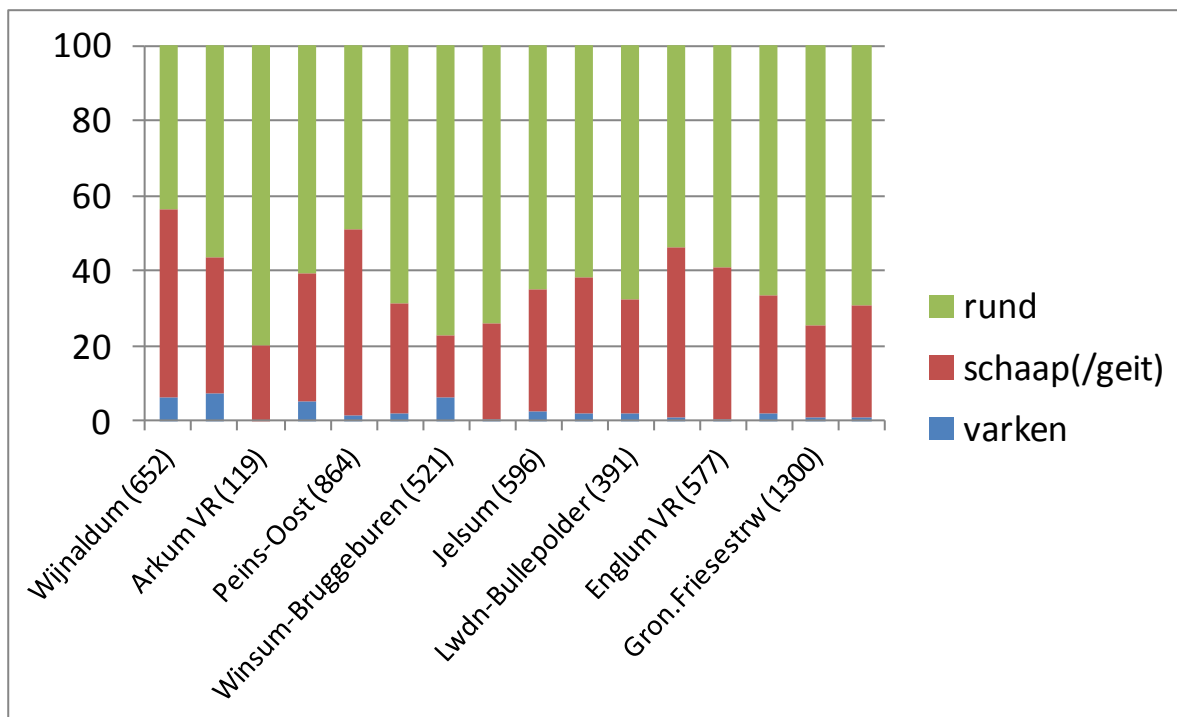

Fig. 3. De samenstelling in % van de veestapel van terp(fas)en uit de Romeinse tijd, van west (Westergo, Friesland) naar oost (Groningen).

In de vroege middeleeuwen was het aandeel schaap in de veestapel nog hoger: gemiddeld 46% (fig. 5). Het rund verloor qua aantal dieren in de veestapel duidelijk terrein aan het schaap. Dit geldt vooral voor de Friese terpen. In Groningen (Englum, Wierum) bleef de runderteelt vrij sterk.

Handelscontacten en Friese wol

De schapenhouderij zal in de vroege middeleeuwen zijn bevorderd door het handelsnetwerk van de terpbewoners. De Friezen hadden handelscontacten langs de kusten van de Noordzee en tot diep in het binnenland (fig. 6). Een belangrijk product dat zij verhandelden waren de Friese wollen weefsels en mantels, *pallia Fresonica* genoemd. Enkele historici hebben in het verleden geopperd dat de vroegmiddeleeuwse terpbewoners alleen maar händelden in wollen weefsels. Deze zouden dan in Engeland of Vlaanderen zijn gemaakt. De vele schapenbotten, weefgewichten, spinklossen en andere bij de textielbewerking gebruikte werktuigen

Fig. 4. Spinklos gemaakt uit de gewrichtskop van een opperarmbeen van een rund uit de late ijzertijd/vroeg-Romeinse tijd uit Ezinge.

Foto: Susanne Manuel

uit de terpen maken dit zeer onwaarschijnlijk. Ook textielhistorici zoals Van Gorp wezen er al op dat in het terpengebied in de vroege middeleeuwen zeker wollen weefsels werden gemaakt.

Wolproductie in de Friese wet

In de Friese wet, de *Lex Frisionum*, opgetekend in 802/3 in Aken en geldig in de Friese gebieden, staan hoge straffen op het afbreken van een weefhut en op het op de hand slaan van een vrouw die Friese wollen stof maakt. De straf was zo hoog omdat deze wandaad haar uitschakelde als weefster. Het is duidelijk dat de wolproductie een groot belang vertegenwoordigde. Reine wol speelde een rol bij rituelen.

Hier vindt u de betreffende artikelen in deze wet in de vertaling van Kees Nieuwenhuijsen op <http://www.keesn.nl/lex/index.html>:

‘Als iemand een paard steelt of een rund, of een **screona [weefhut] afbreekt**, wordt hij met de doodstraf bestraft, of koopt zijn leven vrij met de waarde ervan.’ (Tit. I.3).

‘Wie een harpspeler ... op de hand slaat, boet met een eenvierde grotere boete, als bij een andere man van dezelfde stand. ... **Een vrouw, die fresum [Friese wollen stof] maakt, evenzo.**’ (Addition Sapientum 24).

‘... en ze moeten met **reine wol** omwikkeld worden en op het altaar of de relikwieën gelegd worden ..’ (Tit. XIII.1).

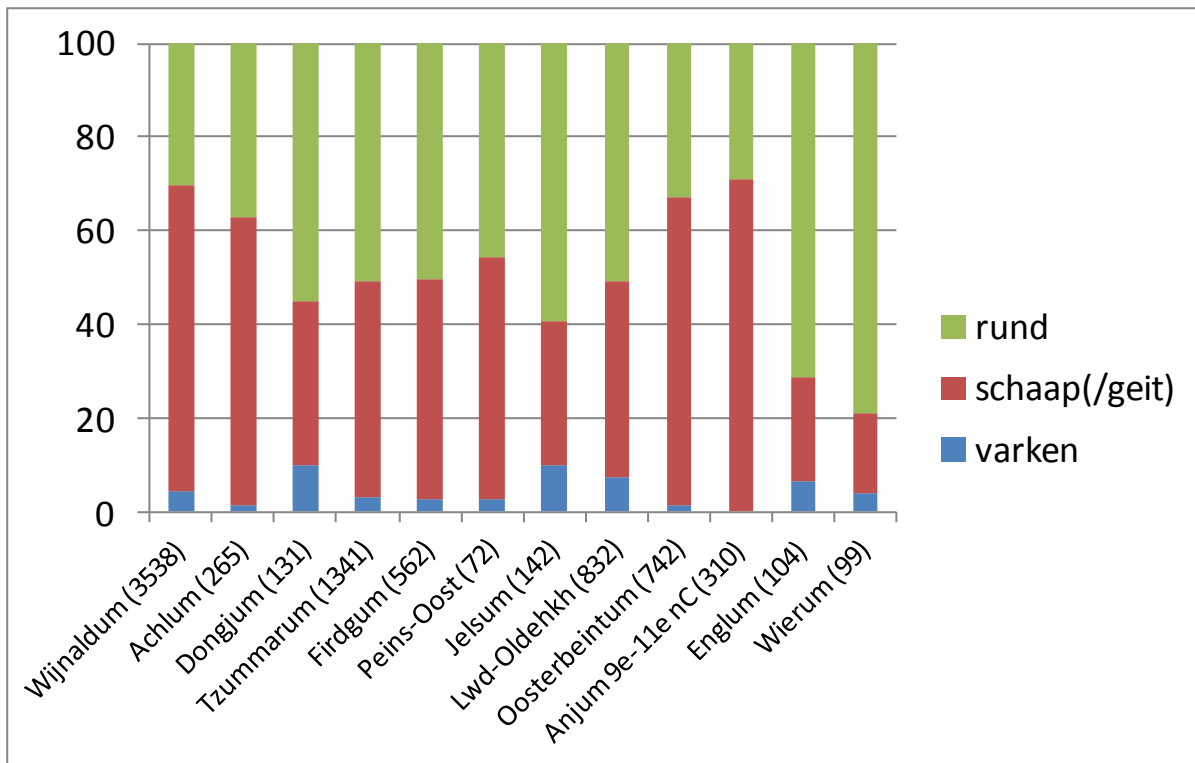

Fig. 5. De samenstelling in % van de veestapel van terp(fas)en uit de vroege middeleeuwen, van west (Westergo, Friesland) naar oost (Groningen).

Gebruiksdoelen van het schaap: wol en vlees

Een schaap geeft al wol vanaf het tweede levensjaar en verder zijn hele leven door. Een gemiddeld hoge slachtleeftijd kan een aanwijzing zijn voor schapen die lang werden geëxploiteerd voor de wol. Maar de

terpenschapen werden ook gehouden om hun vlees - daarop wijzen de vele hak- en snijsporen op de botten.

Dát gebruiksdoel gaat weer samen met het slachten van schapen op jongere leeftijd. Op de meeste terpen zien we in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen geen sterke toename van de gemiddelde slachtleeftijd van de schapen. De wolproductie in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen werd vooral bevorderd door méér schapen te houden, en niet zo zeer door schapen op hoge leeftijden te slachten. De schapenteelt speelde in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen een belangrijke economische rol in het terpengebied.

Dit is een verkorte samenvatting van de lezing die is Wietske Prummel uitsprak tijdens de sessie over Terpenarcheologie op het archeologiecongres de Reuwendagen in Groningen (15-16 november 2013). Deze bijdrage is mede gebaseerd op (studenten-) onderzoek van Heleen Kranenburg, Arjan Hullegie en Johan van Gent.

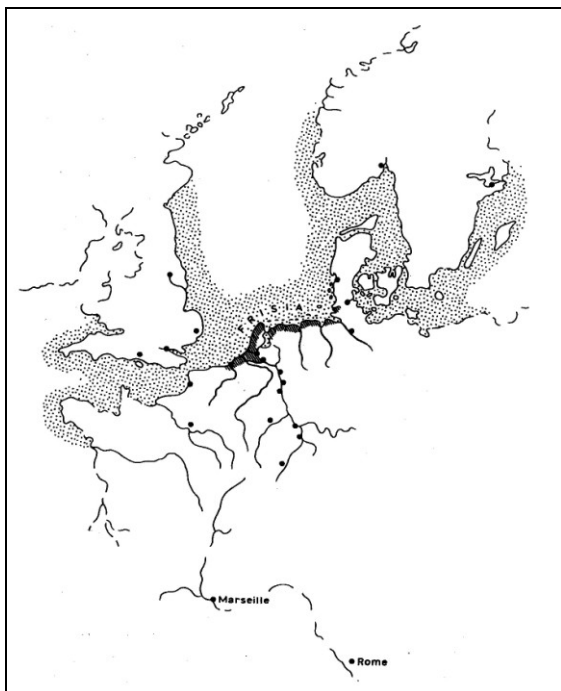

Fig. 6. Het handelsnetwerk van de Friezen in de 8e-9e eeuw na Chr. De stippen zijn plaatsen die werden bezocht door Friezen, of bij hen bekend waren.

(Uit: H.A. Heidinga, 1997. *Frisia in the First Millenium*, Matrijs, Utrecht)

Lieu de mémoire Waltastate, woonoord van de Labadisten

In Wieuwerd ontstond jaren geleden al op aanraden van Jaap Scheffer, sedert jaar en dag de ‘huisarcheoloog’ van de gemeente Littenseradiel, het initiatief om iets te doen met het verloren gegane Waltastate (het latere Thetingastate). In dit huis woonde 350 jaar geleden van 1675-1732 de Labadisten op een uitgebreid terrein met gebouwen, lanen en grachten en toegangspoort. Een soort ‘lieu de mémoire’ dus. Door **Evert Kramer**.

Drie ongetrouwde zusters Van Aerssen van Sommelsdijck, ook volgelingen van de in 1674 in Altona (Denemarken) overleden Jean de Labadie, hervormer die in 1650 brak met de Rooms-Katholieke Kerk, vroegen hun broer Cornelis, eigenaar van de state en omliggende boerderijen, om deze te mogen gebruiken als wijkplaats en plek van bezinning. Zij hingen namelijk een strikt geloof aan van afzondering, geen aardse lusten en dus zedelijke gestrengheid.

Dergelijke sektes werden overal vervolgd wat hun diaspora verklaart, en ook te Wieuwerd werd het de Labadisten op den duur te heet onder de voeten. Meest beroemde huisgenoten daar waren overigens Maria Sibylla Merian (de ex-vrouw van Johann Graff, zie onder), bekend van haar vlinderstudies in tekening en de geleerde, zeer belezen Anna Maria van Schurman.

Niet vergeten mag ook worden het historisch bezoek van de Quaker William Penn, de stichter van de Amerikaanse staat Pennsylvania. Nog jaarlijks doen volgelingen van de Quakers van toen deze plek aan op hun reis door het oude continent.

Baron Van Aylva

Na hun vertrek uit Nederland, onder meer naar Suriname en Amerika, kwam het landgoed in 1729 in bezit van de grietman van Baarderadeel, Hans Willem baron van Aylva en diens naaste bloedverwanten. Vrij snel daarop, na diens voortijdige dood, kwam het landgoed in onbruik en viel het ten prooi aan de slopershamer. De locatie moet als een moderne groeve zijn uitgemolken, want alle stenen en fundamenten moeten elders zijn hergebruikt - als we tijdgenoten van destijds mogen geloven.

Proefsleufonderzoek moest dat nog wel een keer definitief uitwijzen. Hiervoor was € 20.000 nodig, waarvan de gemeente Littenseradiel € 10.000 beschikbaar stelde en de Provincie ook een fors aandeel. Wat voor herinnering er uiteindelijk op het terrein van Walta-/Thetingastate komt, hangt

Deze tekening van Waltastate door Johan Graff geeft de initiatiefnemers houvast hoe het landgoed er uit heeft gezien.

grotendeels af van wat er in de ondergrond nog aanwezig kon zijn aan restanten.

Onlangs werd de spade ter hand genomen – althans, werden zoek sleuven gegraven met een hydraulische kraan - en kon na afloop van de campagne worden geconstateerd dat historische bronnen niet ver bezijden de waarheid waren waar het de finale ontmanteling van het destijds schitterende landgoed betrof. Behoudens wat muurresten van het poortgebouw en puinafval in de gedempte grachten is van de gebouwen niet veel substantieels teruggevonden.

Desalniettemin gaat de commissie onder leiding van Johan van der Klauw die is ingesteld om plannen voor Walta-Thetingastate uit te werken, onverdroten voort met het verder ontwikkelen van haar plannen. Daarbij vormt de ophoging van het terrein een eerste prioriteit, teneinde alle nog aanwezige resten voor verder verval te behoeden. Ook het uitdiepen van de vroegere omgrachting blijft op de agenda staan, teneinde alle contouren in volle glorie te laten herleven. Een stevig houvast vormt hierbij de schitterende driedimensionale tekening van het landgoed door Johann Graff – die ook deel uitmaakte van de sekte - uit 1686.

Uiteindelijk hoopt de commissie in 2016 met een uitgewerkt stappenplan voor de revival van Thetingastate voor het voetlicht te treden.

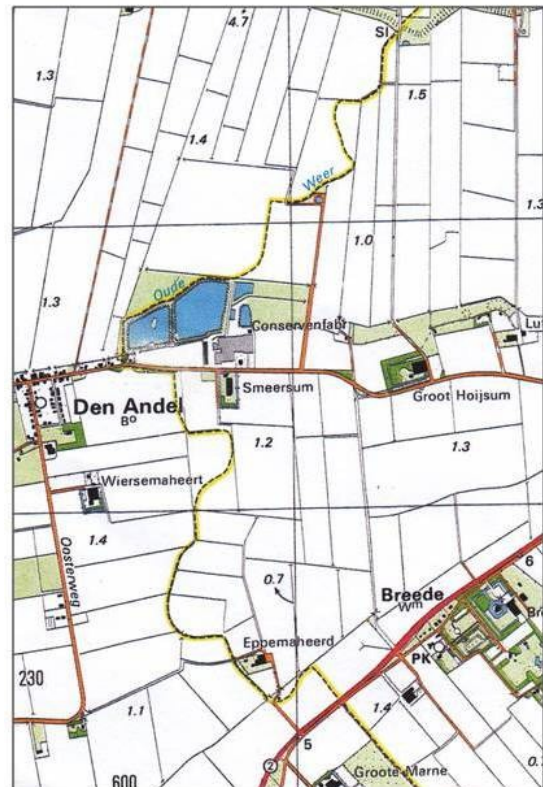
Jaap Scheffer voor een proefsleuf. Foto: Jaap Scheffer

De Oude Weer bij Den Andel, de sloot die ooit een getijdengeul was

Voordat in de Middeleeuwen begonnen werd met de aanleg van dijken bevond zich in het Noorden van de provincie Groningen langs de rand van de Waddenzee een uitgebreid kwelderlandschap. In die kwelders waren vele getijdengeulen en krekken aanwezig. Een aantal van deze krekken zijn thans nog in het al lang bedijkte kustlandschap te herkennen. Zo liggen ten westen van Warffum nog restanten van twee geulen, de Oude Riet en de Oude Weer. Ook in de voormalige Fivelboezem liggen restanten van oude geulen: de Grootte Tjariet en Kleine Tjariet¹. In dit artikel van Yvonne Nijlunsing, Hidde Feenstra en Karel Essink wordt ingegaan op de historie van de Oude Weer in de omgeving van het dorp Den Andel, waarnaar onderzoek wordt gedaan door een werkgroep van de Stichting Verdronken Geschiedenis².

Op recente topografische kaarten is de watergang Oude Weer aangegeven vanaf de Rasquerdermaar (ten oosten van Baflo) in het zuiden tot aan boerderij Groot Zeewijk in de Noordpolder. In de loop van de tijd zijn delen van de oude watergang rechtgetrokken, verlegd, vergraven en door ruilverkaveling soms geheel van de kaart verdwenen.

De Oude Weer vormde gedeeltelijk de oude gemeentegrens tussen Warffum (nu gemeente Eemsmond) en Baflo (nu gemeente Winsum) (afb. 1). Aan de oostkant van het dorp Den Andel is de Oude Weer niet veel meer dan een slootje, dat via een duiker onder de weg (Oude Dijk/Westervolge) doorgaat en via een klein sluisje langs het terrein van het bedrijf Aviko-Rixona naar het noorden loopt. Als je echter vanaf de weg, bij het plaatsnaambord Den Andel, in zuidoostelijke richting langs deze sloot gaat lopen, zul je langs die sloot verschillende soorten typische waddenzeeschelpen kunnen aantreffen, zoals kokkel (*Cerastoderma edule*) (Afb. 2), nonnetje (*Macoma balthica*), alikruik (*Littorina littorea*) en platte slijkgaper (*Scrobicularia plana*). Jaarlijks, bij het schoonmaken van deze sloot, worden nog altijd schelpen op de kant gegooid, afkomstig uit de tijd

Afb. 1: Uitsnede uit de topografische kaart (3 D Usquert, 1:25.000, uitgave 1982). De geel gemarkeerde onderbroken lijn is de loop van de Oude Weer vóór de ruilverkaveling van 1964. Dit was destijds de grens tussen de gemeenten Baflo en Warffum. Blauw: de vloeivelden van Aviko-Rixona BV.

toen de Oude Weer nog een wadgeul was. Je vindt er echter ook brakwaterkorkkels (*Cardium glaucum*; syn. *Cerastoderma lamarcki*) (afb. 2) uit de tijd dat de Oude Weer een kweldergeul was, waardoor – naar wij aannemen – een achter een kwelderwal gelegen brakwater lagune afwaterde. In het noordelijk kustgebied van Groningen en Friesland zijn veel vondsten van brakwaterkorkkels bekend uit de periode ca. 750 v. Chr. – 1030 na Chr.³. Thans komt de brakwaterkorkkel nog maar op enkele plaatsen in het Waddengebied voor⁴.

3 Prummel, W., E. Knol & H.J. Streurman, 2007. Twee soorten korkkels in het Fries-Groningse kustgebied. Vereniging voor Terpenonderzoek. Jaarverslagen 83-90: 42-61.

4 Kuiper, W., 2000. De weekdieren van de Nederlandse Brakwatergebieden (Mollusca). Nederlandse Faunistische Mededelingen 12: 41-120; Reise, K. 2003. Metapopulation structure in the lagoon cockle *Cerastoderma lamarcki* in the northern Wadden Sea. Helgoland Marine Research 56: 252-258.

1 Bodemkaart van Nederland 1:50.000, Blad 3 West Uithuizen / Blad 3 Oost Uithuizen. Stichting voor Bodemkartering, 1987

2 Zie: <http://www.verdronkengeschiedenis.nl>

Afb. 2: Brakwaterkokkel (links) en gewone kokkel (rechts), hun tolerantie t.a.v. zoutgehalte en temperatuur, en hun zuurstofbehoefte.

Ten zuiden van de Oude Dijk in Den Andel buigt de Oude Weer eerst naar het oosten richting boerderij Smeersum, en vervolgens naar het zuiden in de richting van het oude witte arbeidershuisje bij de boerderij Eppemaheerd (afb. 3).

Dit huisje zou volgens overlevering in de negentiende eeuw een kroegje ('stille kniep') zijn geweest. Het lag toen aan de oude weg van Rasquert naar Warffum. De huisstee dateert vermoedelijk al van vóór 1700. Een deel van de huidige waterloop is bij de laatste ruilverkaveling (Delt-Oude Weer, 1964) gegraven; je ziet hier geen schelpen meer. De buikvormige bocht ten NW van de Eppemaheerd is nog een restant van de Oude Weer van vóór de ruilverkaveling (afb.4). Hier treffen we wel Waddenzeeschelpen aan.

Veel bredere geul

Als je vanaf Den Andel de Oude Weer naar het noorden wilt volgen, neem je het pad door het perceel van Staatsbosbeheer. De watergang loopt zelf dicht tegen het westelijk deel van het Aviko-Rixona terrein aan. Je moet je voorstellen dat het vroeger een veel bredere geul was. Als je goed oplet is te zien dat de grond van het natuurterrein erg zandig is. Dit is logisch als je bedenkt dat hier de zee in en uit kon stromen en zo het zand op de oevers van de geul heeft neergelegd. Hier groeien ook orchideeën.

Afb. 3: Het witte arbeidershuisje bij de Eppemaheerd.

Foto: Hidde Feenstra

Afb. 4: Bocht in de Oude Weer.

Foto: Hidde Feenstra

Volg je het pad door de bosjes, over de heuvel (aangelegd met grond uit de door Staatsbosbeheer gegraven waterplas) naar het oosten, dan kun je in de slootrand een plek zien, vlak achter het hek, waar over enkele meters weer veel schelpen te zien zijn (afb. 5).

Hier vervolgde vroeger, vóór de ruilverkaveling van circa 1970, de Oude Weer zijn weg naar het noordoosten. Nu is daar van de Oude Weer niets meer te zien.

In de Noordpolder is de loop van de Oude Weer, na de ruilverkaveling aldaar in 1994, nog wel ten dele herkenbaar zuidwestelijk van de boerderij Groot Zeewijk (afb. 6a en 6b). Ten noordoosten daarvan is tot aan Noordpolderzijl het laatste stuk nog aanwezig. Hier worden de namen Kromme Riet en Zeewijkster Riet gebruikt.

Het op een wierde gelegen Groot Zeewijk is ontstaan uit een veehoederij⁵ in de nog onbedijkte kwelders, die later (in 1811) tot Noordpolder werden ingedijkt.

Afb. 5. Schelplaag in de buitengeul van de Oude Weer, omgeving poeltje terrein Staatsbosbeheer.

Foto: Yvonne Nijlunsing

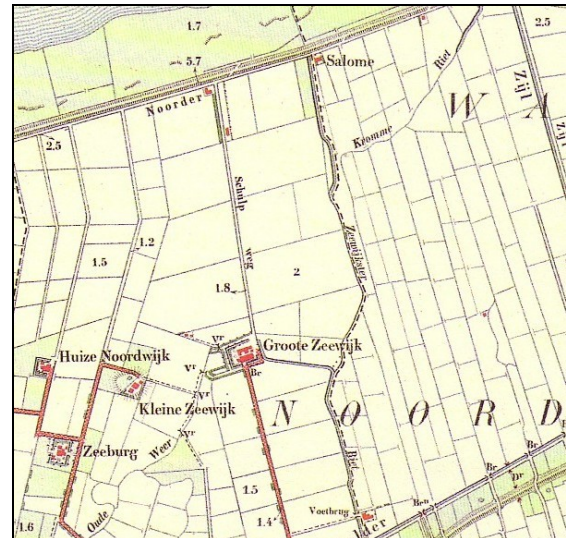
Afb. 6a: Uitsnede uit de kaart van de Westernieuwlander, Andeler, Warffumer en Uskwerder kwelders, getekend door de landmeter S. C. Buwama Aardenburg (1806).

Op oude kaarten, vanaf 1600, zie je dat de Oude Weer weliswaar de Oude Dijk moet hebben gekruist, maar dat deze doorgang vóór 1800 ter plaatse steeds was afgedamd.

Pas op de oudste kadastrale kaart (1832, opname circa 1825) lijkt hij weer open te zijn. Dit hangt ongetwijfeld samen met de scheiding tussen de verschillende afwateringsgebieden en het daarmee samenhangend peilverschil. Dit kan tevens wijzen op het eertijds aanwezig zijn van een zijl of uitwateringssluis op die plaats. In deze oude dijk zijn vóór de zestiende eeuw op diverse plaatsen dergelijke zijlen geweest om ervoor te zorgen dat het binnenwater bij eb naar het wad kon afstromen. In de omgeving van de huidige Oude Weer zal dus een zijl hebben gelegen; mogelijk liggen daar in de ondergrond nog resten van. Het door de werkgroep in 2010 met grondradar uitgevoerde onderzoek trof hier wel signalen aan van een verstoorde ondergrond, maar dit hangt naar alle waarschijnlijkheid samen met de hier in 1969 aangelegde afvalwaterpersleiding van Hoogkerk/Bedum naar de Waddenzee (HOWA-leiding).

Voorlopige conclusies

Het Oude Weer geulsysteem lijkt in hoofdzaak na de Romeinse tijd te zijn ontstaan. Van de dan bestaande kwelderwal Rasquert-Breede-Warffum-Usquert takte in de vroege Middeleeuwen de kwelderwal Eenrum-Den Andel af, die deel uitmaakt van de afsluiting van de oude Hunzemonding (van de vroege Middeleeuwen tot in de veertiende-veertiende eeuw). Daartussen zou een soort lagune kunnen hebben gelegen, waarvan het kronkelige geulsysteem van Oude Weer-Zeewijkster Riet de

Afb. 6b: Uitsnede uit de chromotopografische kaart des Rijks (No. 33 Uithuizen, 1:25.000, verkend 1910)

afvoer vormde (*drs. P. Vos, persoonlijke mededeling*). In deze lagune heerste waarschijnlijk langere tijd een brak milieu.

De mogelijk in de Oude Weer nabij Den Andel bestaand hebbende zijl is vermoedelijk in de veertiende of vijftiende eeuw buiten gebruik gesteld, samenhangend met het in zuidelijke richting omleggen van de afwatering van het noordelijk kustgebied.

Andelster Ommetje

In 2013 is door Landschapsbeheer Groningen een rondwandeling van 7,5 km ontwikkeld, die voert langs een deel van de loop van de Oude Weer⁶.

⁵ Bierema, T.B., J. de Boer en R. van der Tuuk (red.), 2002. Boerderijen op het Hogeland. Stichting Boerderijboek Het Hogeland.

⁶ Zie: www.landschapsbeheergroningen.nl onder de knop 'uploads' het document 'folder ommetje Den Andel'

De terpgravers Reitsma

De opstelling van een compleet skelet van een paard uit de terpen op de tentoonstelling *Het verdronken land is vruchtbaar* in het Groninger Museum bracht bij conservator archeologie **Egge Knol** een bezoek aan een oude Friese terpgraver in herinnering. Veel Friese terpen, met name in Oostergo, werden afgegraven onder leiding van de familie Reitsma. De laatste uit dit geslacht, Thomas Reitsma (1913), die zelf dacht een van de laatste levende terpgravers te zijn, werd op 24 september 1987 bezocht in de hoop dat hij het nodige over het grafveld van Hogebeintum kon vertellen. Dat viel tegen, maar bij overlezen van de aantekeningen bleek dat zijn verhalen het doorvertellen wel waard zijn.

Het bezoek was het gevolg van een interview met Reitsma in het tijdschrift *Friesland Post*¹. Mijn toenmalige collega Evert Kramer van het Fries Museum opperde toen om eens zelf met hem te gaan praten.

Thomas Reitsma was de zoon van terpbaas Keimpe Reitsma (Welsrijp 1878-Leeuwarden 1944). Hij had de leiding over de afgraving van Hogebeintum. Grootvader Pieter Reitsma (Franeker 1842-Bolsward 1900) was begonnen met het afgraven van terpen. Vandaar dat de oudste advertenties van de exploitatie van Hogebeintum ondertekend werden door P. Reitsma. In de toen leegstaande pastorie van Hogebeintum werd Keimpes zoon Pieter (Hogebeintum 1901-Groningen 1942) geboren. Deze volgde met de jongere zoon Thomas hun vader als terpeexploitant op. Grootvader Pieter werkte alleen met kruiwagens, later gebruikte hij kipkarren op rails.

Keimpe Reitsma was begonnen met de exploitatie van de terp Klaverblom bij de Franekervaart tussen Sneek en Franeker. Aardappelkoopman IJ. Brouwers was aan deze terp blijven hangen bij een verkoping. Brouwers had van zijn zaken niets te boek staan. Hij deed alles, inclusief schulden en vorderingen, uit het hoofd. Keimpe Reitsma moest voor Brouwer Hogebeintum opmeten. Hij deed dat zonder ingewikkelde technische hulpmiddelen. Landmeters die in de buurt waren, deden het werk over. Beide uitkomsten klopten heel aardig met elkaar.

Keimpe Reitsma had de administratie van Hogebeintum, Ferwerd, Jislum, Tabor onder Tirns, een terp onder Kimswerd bij Harlingen en Friens. Hij had ook een terp bij Hitzum en Bolsward 'in

1 H. Wind, 1987: Terpafgraver Reitsma heeft spijt. *Friesland Post* 14(5), 14-16.

Afgraving van de Burmania 1 wierde rond 1910. Geheel links Jelle Braaksma en naast hem Rienk Dijkstra. Vooraan met meetlat terpbaas Keimpe Reitsma. Vierde van links met wit hemd R. Wijrma. Rechts bovenaan Hindrik Venema. Rechts zittend op de kipkar met de teugels van het paard in de hand zit Pieter Reitsma.

Foto: P.R. van Steinvoorn, Collectie Fries Museum

administratie', in totaal zo'n twintig. Er werd hiervoor weinig administratie gevoerd en bij de familie Reitsma is niets bewaard gebleven. Thomas Reitsma had ook geen foto's.

De terp De Beer onder Marrum werd ook door Reitsma afgegraven alsmede enkele verspoelde terpen bij Marrum. Bij de afgraving van Hogebeintum waren enige arbeiders *wâldmannen*, afkomstig dus uit de Friese wouden. Rienk Dijkstra was Reitsma's rechterhand. Thomas Reitsma vertelde dat hij met zijn broer een terp bij de Hallermieden afgroef en dat hij daarbij het skelet borg van een ongehoorde koe. Uit Wageningen kreeg hij daar 50 gulden voor. Zijn broer had hem voor gek verklaard dat hij zoveel tijd in een skelet had gestoken, maar Reitsma zei tegen zijn broer: 'Let maar op ik verdien meer geld als jij'.

Menselijke skeletten

Bij de opgraving in Oosterbeintum werden veel menselijke skeletten gevonden. Reitsma bracht dit in verband met de zwarte dood ofwel de pest². Bij het Ferwerder klooster vonden ze een berg mensenbotten zo groot als een boerderij. In 1928-1929 werd nog eens 5000 ton van Hogebeintum afgegraven door een handelaar uit Leeuwarden. In de zomer van 1937 werd Ferwerd verkocht. Daarna werd twee jaar aan een terp bij Hallermieden gegraven. Van 1939-1941 werd de terp van het voormalige klooster Klaarkamp ten

2 Volgens overlevering zijn veel skeletten gevonden bij de afgraving van de weg over de wierde Oosternbeintum (zie E. Knol, 1993: De kerstening van Noord-Nederland in het grafritueel weerspiegeld? In: E. Drenth e.a (red.) *Het tweede leven van onze doden* (NAR 15), 61-74 (zie fig. 5).

De afgravers van de wierde Hogebeintum, ca 1905. Vooraan op de kruiwagen zitten Sjoerd Dijkstra en Hendrik Fennema. Achter aan staan van links naar rechts Jan Cuperus, Sjoerd Halbertsma, Tjalling v.d. Hoek, Wytse Kroes, Pieter Braak, Harm v.d. Walle, Douwe v.d. Walle, Jan Fennema, terpbaas Keimpe Reitsma.

Foto: Fries Museum

noorden van Rinsumageest afgegraven. Van Giffen deed bij die gelegenheid archeologisch onderzoek. In 1941 werd er bij Speers gegraven en van herfst 1941 tot zomer 1944 in Driesumerterp. In het voorjaar van 1945 werd de ondergrond van Driesumerterp geslecht. De terp lag op zand, mooi wit zand want de terp lag op een pleistocene zandopduiking. Er werden in de Driesumerterp tien stookplaatsen boven elkaar gevonden. Reitsma herinnerde zich dat er archeologen hadden gewerkt, maar dat de oude Jan Lanting, Van Giffen's vaste voorgraver er niet bij was. Dat klopte, want het waren de Leidse archeologen Bursch en De Boone die daar opgravingen³ deden. Het hart van de Driesumerterp lag dieper. Ook bij Oostrum lag een terp op het zand.

De laatste terp van Reitsma lag bij Speers. Het was een kleine naast een boerderij met een opbrengst van 5000 ton. De grond ging naar de lage mieden rondom Grou. De grond van Hogebeintum ging in de richting van de Wouden.

De terpaarde werd aan de schippers verkocht, die deze doorverkochten. De terpbaas hield geen administratie bij over de bestemming van de verkochte grond. Een enkele schipper hield een boek bij, maar de meeste schippers waren volgens Reitsma analfabeet. Het was bij de verkoop van terpgrond een kwestie van 'boter bij de vis'. Soms ook kochten kerken terpaarde aan voor hun eigen landerijen. In Terherne waren er vijf schippers die 700 ton per week konden vervoeren.

³ E. Knol, 1993: *De Noord-Nederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen*, 123-124.

Reitsma herinnerde zich geen verhalen over Van der Werf of J.P. Wiersema, die toezicht hadden gehouden op Hogebeintum of Ferwerd, maar hij herinnerde zich wel een kunstenaar Verleur uit Gelderland die terpoudheden verzamelde. Deze kocht hij uit de keet waar de arbeiders gevonden voorwerpen neerzette. In de terp van Ferwerd was volgens Reitsma een helm gevonden.

Apenschedel

Goed herinnerde Reitsma zich de Wageningse ir. G.G. Reitsma (geen familie) die zorgvuldig dierenbotten verzamelde. Hij zou daar op promoveren, maar na een herinterpretatie van de archeologische zijde verzuchtte hij: 'dan moet ik alles opnieuw doen', zo herinnerde Reitsma zich.

Ook herinnerde hij zich dat ze eens op anderhalve meter onder een terp een lijk vonden waarbij alles nog te zien was. Na een zuchtje wind was alles weg. Onder in een terp werden vaak gave botten gevonden. Eens vond hij een schedel van een mens die hij aan de huisdokter gaf. Die vertelde later dat het een apenschedel betrof. Soms werd voor de aardigheid een mensenschedel vergezeld van twee lange beenderen opnieuw begraven als een soort zeeroverssymbool.

Al met al gaven de verhalen van Reitsma toch een aardig beeld van de wederwaardigheden van deze familie, die zo nauw betrokken was bij de afgraving van de Friese terpen.

**Puik beste TERP te Kimsward
IS GEOPEND.**

Eigenaar IJ. BROUWERS,
Prijs concurreerend.

De Terpbaas P. REITSMA.

N.B. Aan hetzelfde adres een splinter-nieuwe TERPMOLEN TE KOOP, prijs f80.

De terp Hogebeintum

weder voor trammen **GEOPEND**. Neg eenige duizenden tennen uitsluitend eerste soort.

Tevens **KRUIN** der terp verkrijgbaar. Ook de groote terp te Ferwerd **GEOPEND**.

De terpbaas, K. REITSMA.

Twee voorbeelden van advertenties waarin terpaarde te koop werd aangeboden. De advertentie van Kimsward dateert van 10 april 1902 en die van Hogebeintum van 30 maart 1909. Bron: digitaal archief Leeuwarder Courant

Naar Emden en Nesserland

De Vereniging voor Terpenonderzoek organiseerde op 11 mei 2013 een excursie naar Emden en het Nesserland. Onze voorzitter, **Egge Knol**, doet verslag.

Om tien uur was iedereen verzameld op het P & R punt bij Hoogkerk en ruim een uur later bijna iedereen bij het Parkhaus Wasserturm. Op weg naar het Landesmuseum voegden de laatsten zich bij ons. Ondertussen werd de oude stadswierde van Emden al ervaren. Het Ostfriesisches Landesmuseum was zo attent vrij entree te geven aan de Vereniging voor Terpenonderzoek. In het museum is de tentoonstelling *Land van Ontdekkingen* met archeologie van de Friese landen. De expositie geeft een breed overzicht aan archeologische voorwerpen, waaronder bijzondere schatten zoals de goudschijf van Moordorf en de gouden kommetjes van Terheide die doorgaans alleen in het Landesmuseum Hannover te zien zijn.

Maar er was meer opmerkelijks, zoals het kindergraf uit het wad bij Bengersiel of de vondsten van Bentumersiel nabij Jemgum. Het kloeke boek dat bij de expositie is gemaakt vond zijn weg snel naar de leden van de Terpenvereniging en is inmiddels al geruime tijd bij de Vereniging uitverkocht. In de boekhandel is het nog wel verkrijgbaar.

In de andere afdelingen van het museum waren ook bijzondere vondsten ten toongesteld. Verborgen tussen de vaste presentatie waren Neolitische knuppels, het masker van Middelstum, de schaarse maar interessante vondsten van de Upstalboom en het wambuis van Groningen te zien.

Na de lunch in het museumcafé werd een wandeling over de stadswierde van Emden gemaakt. De eveneens in de stad opgenomen wierde Falwerd werd alleen aangewezen. De hoogte van de stadswierde is goed merkbaar maar vooral spectaculair bij de trap naar de Emsmauerstrasse. Eigenlijk onvoorstelbaar dat voorbij deze straat ooit de brede rivier de Eems liep, maar de schilderijen, kaarten en tekeningen in het museum waren duidelijk genoeg. Hier op de wierde ligt de dertiende eeuw, zo wees een opgraving uit, dertig cm onder het straatoppervlak. Bij de naoorlogse herbouw zijn de straten bijkans twee maal zo breed geworden. Via de grote kerk werd weer naar het Parkhaus gewandeld.

Vervolgens werd nog een bezoek gebracht aan Nesserland. Voor je gevoel is het een tocht door een industrie- en havengebied, toch passeer je de Eems en ben je aangeland op wat ooit de oostelijkste punt van Reiderland was. In 1509 werd het een eiland, dat in de negentiende eeuw werd

Leden van de Terpenvereniging bekijken de vele vondsten op de expositie in Emden. Foto: George Huitema

ingepolderd. Hier ontstond een nieuw havengebied. Het middeleeuwse kerkhof was de laatste decennia een wildernis geworden, maar is enkele jaren terug door de stad Emden schoongemaakt. Nu is de kerkwierde goed te zien. Her en der zijn nog sporen van graven waar te nemen. Een bord samengesteld door dr. Jan Kegler van de Ostfriesische Landschaft uit Aurich verheldert de vroeger situatie. Niet vermeld op het bord is het feit dat de kerktoren van Nesserland, samen met de zijlen van Nieuwstatenzijl, de grens dicteerde tussen Nederland en Duitsland. Kort na het vaststellen van de lijn stortte bij de overstroming van 1825 de toren in. De excursie viel hier wat in het water door een stortbui, maar het was een mooie afsluiting van een gezellige en leerzame dag.

Excursiedeelnemers: Dave la Fèbre, George Huitema, Jan en Marian Hulscher, Hendrik de Jong en Wiepkje Hagen, Trienke van Kleffens, Egge Knol en zoon Klaas Knol, Gerard Naber Heleen Kranenburg en Johan van Gent, Bert Tuin en Jannie Wicherts.

Egge Knol is als archeoloog verbonden aan het Groninger Museum.

Informatiebord bij de kerkwierde van Nesserland.

Foto: Egge Knol

Kerkwierde Tjamsweer heeft nooit bewoning gekend

Bij de restauratie van de hervormde kerk van Tjamsweer die op dit moment plaatsvindt, kreeg amateurarcheoloog **Henk Bolt** de gelegenheid om waarnemingen te doen. Bolt concludeert dat de wierde waarop de kerk gebouwd is, speciaal voor dit doel is opgeworpen. Bij zijn onderzoek vond hij vier fragmenten van de bronzen klok die ooit ter plekke gegoten is, enkele fragmenten van Bremer zandsteen en een brok tufsteen, die vermoedelijk afkomstig is van de voorganger van de huidige kerk.

Het dorp Tjamsweer is voornamelijk gesitueerd langs het Damsterdiep en de Tjamsweesterweg. De kerk ligt aan de snelweg die het dorp doorsnijdt en is niet zoals de meeste kerken in de omgeving het middelpunt van het dorp. De woningbouw in het oosten is de naoorlogse uitbreiding van Appingedam.

In het verleden zijn er archeologische vondsten gedaan in de kerk en in de onmiddellijke omgeving daarvan. Deze objecten zijn genoteerd door de Tjamsweester predikant E. Syperda (Sneek 1863-Appingedam 1952) in zijn boekje *Tjamsweer en zijn kerkelijk verleden*, gedrukt in 1930 bij G. W.

Ploeger en zonen te Appingedam.

De predikant vermeldt dat in of bij een schuur van de in 1892 “afgesleten” pastorie ooit een grote zandstenen doods-kist aanwezig is geweest die ooit uit de koor van het kerkgebouw is opgegraven. Er naast stond, aldus de dominee, een groot blok zandsteen, door kinderen “het kussen” genoemd. Hij heeft deze gegevens van prof. dr. L.H.K. Bleeker, zoon van een Tjamsweester predikant, die niet in de oude pastorie is geboren maar wel getogen. Deze vermoedde dat het hier een podium betrof, gebruikt bij het voorlezen van vonnissen en andere belangrijke zaken bij de ingang van de kerk.

Ds. Syperda heeft beide genoemde objecten nooit zelf gezien, want hij vraagt zich af waar ze gebleven zijn. Nu, 84 jaar en twee pastorieën verder, is er nog steeds op deze vraag geen antwoord te geven.

In de jaren zestig van de vorige eeuw werd begonnen met de restauratie van de kerk. Het werk werd in drie fasen uitgevoerd. In de eerste fase werd het dak onderhanden genomen, in de tweede fase de toren en in de derde het kerkgebouw. Deze

De kerk van Tjamsweer met de in 1892 ‘afgesleten’ pastorie, waar de sarcofaag en het zandstenen ‘podium’ zijn gezien.

Illustratie: Syperda, E., ‘Tjamsweer en zijn kerkelijk verleden’, Appingedam 1930, pag. 61

laatste ingreep duurde van januari 1976 tot eind 1977. De uitvoering van de werkzaamheden was in handen van aannemersbedrijf H. de Raaf uit Appingedam.

Architect P. L. de Vrieze van het gelijknamige architectenbureau uit Groningen, die de restauratie begeleidde, schreef hierover een boekwerkje getiteld *De Hervormde kerk van Tjamsweer, Geschiedenis en restauratie*. Hierin is een verslag opgenomen van drs. H. Halbertsma over het archeologische onderzoek door het toenmalige Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (thans RCE) te Amersfoort.

Dit onderzoek leverde onder andere enige zerken, een bakstenen grafkeldertje en een bronzen crucifix op. Deze laatste wordt bewaard in het Groninger museum. Een kopie bevindt zich in de kerk. Het meest interessante was de vondst van twee klokkengieterijen. Volgens Halbertsma moet in de ene een klok gegoten zijn met een diameter van minstens drie meter en in de andere een klok met een diameter van twee meter. Tot in de zestiende eeuw werden klokken vaak ter plekke gegoten. Bij het gieten van de grootste klok is er iets fout gegaan, want er werd een stuk brons gevonden dat de vorm had van de klokmantel.

Dat deze reusachtige klokken niet in de huidige toren hebben gehangen moge duidelijk zijn. Kerk en toren hebben ieder een voorganger gehad. In de bekende dertiende-eeuwse kloosterkroniek van Wittewierum wordt de kerk al genoemd. Bij oorlogshandelingen in 1536 is de kerk, evenals de kerken van Jukwerd en Solwerd, in brand geschoten. In 1748 was de huidige toren half afgebouwd en kwam pas in 1776 gereed, blijkens een opschrift op een gevelsteen boven de ingang van kerk en toren.

In 2013 werd de kerk opnieuw onder handen genomen, een restauratie die op het moment van dit

Stukjes brons, restanten van het klokkengieten.

Foto: Henk Bolt

schrijven nog niet is voltooid. Het gaat om werkzaamheden aan het dak en het muurwerk. In de bodem onder de vloer van de kerk wordt niet gegraven. Wel aan de westkant van de kerk in verband met het leggen van gas-, water- en elektriciteitsleidingen.

Brokken zandsteen

Bij deze werkzaamheden heb ik waarnemingen mogen doen. Aan de westkant van de kerk, vlak langs de zuidmuur van de toren, is een gat gegraven van 90 bij 90 centimeter. Hierin zijn brokken Bremer en Bentheimer zandsteen gevonden met oude en nieuwe breuken, ontstaan bij eerdere en huidige werkzaamheden. Merkwaardig is dat het Bentheimer zandsteen onderling kleurverschillen vertoont, variërend van lichtgeel tot okergeel. Misschien gaat het om een verschil in herkomst? De stenen droegen sporen van kalkmortel. Een paar brokken heb ik veiliggesteld en de rest laten liggen voor eventuele latere waarnemers.

Aansluitend op het eerder gegraven gat is er in westelijke richting vanaf de kerkmuur een smalle sleuf gegraven over een lengte van ongeveer 9,50 meter lengte en 65 centimeter diepte. Uit de sleuf kwam veel puin en kalkmortel tevoorschijn, met name op de plek waar waarschijnlijk de vorige toren heeft gestaan.

Twee stenen konden worden opgemeten. Een met de afmeting van 27x14x6 cm de andere, een restant, meet 18x14x8,5 cm. Ook kwam er een brok tufsteen naar boven. De overgebleven lengte bedroeg 23,5 centimeter. De steen loopt enigszins taps toe en doet denken aan een putsteen. Ook zaten er tussen het puin enkele stukken 'moderne' baksteen.

Verder werden er een viertal stukjes brons aan getroffen waaraan kleine stukjes roodgebakken baksteen en kalkmortel onlosmakelijk vast zijn gekleefd. Het brons zal afkomstig zijn van de ter

plekke gegoten klokken, bestemd voor een eerdere toren.

Aan het einde van de sleuf is verder gegraven in zuidelijke richting en wel over een lengte van ongeveer 6 meter. Hier werd minder puin aangetroffen, maar de grond was wel verstoord. Aan het eind, op een diepte van 65 cm, lagen een paar op elkaar gemetselde kloosterstenen. Ze maakten geen deel uit van een muur of ander bouwwerk. Deze stenen zijn blijven zitten. Er is verder gegraven in zuidwestelijke richting over een lengte van ongeveer 15 meter. Hier was de grond eveneens verstoord en werd weinig puin aangetroffen. De diepte van 65 cm is overal aangehouden.

Conclusie

Uit vroegere en recente waarnemingen en vondsten kan mijns inziens worden aangenomen, dat de kerkwielde geen bewoning heeft gekend. Er zijn geen aardewerkscherven of andere zaken waargenomen die hierop duiden. De wierde biedt plaats aan kerk en kerkhof en dit is vanaf de eerste vermelding in de middeleeuwse kloosterkroniek van Wittewierum niet anders geweest. Aangezien er aan de westkant van de kerk geen botten zijn gevonden, kan er van worden uitgegaan dat dit gedeelte nooit als kerkhof in gebruik is geweest. De vondst van een tufsteen bevestigt dat bij de bouw van een eerdere kerk deze steensoort is gebruikt. De brokjes brons bevestigen nog eens dat er klokken ter plaatse zijn gegoten.

Henk Bolt is amateurarcheoloog uit Appingedam. Deze bijdrage ontvingen wij door de bemiddeling van de Groninger provinciaal archeoloog Henry Groenendijk.

Verstoorde grond uit de opgravingsleuf.

Foto: Henk Bolt

Het gespschildje van Wijnaldum. Foto: Fries Museum

Gespschildje uit Wijnaldum

Door **Nelleke IJssenmagger**. In 2012 vond Eelke Algra met zijn detector een kleine gespschild in Wijnaldum. Op een dag nadat het veel geregend had, trok hij erop uit en zocht op de akker waar hij van de boer toestemming had om te zoeken. Toen zijn detector begon te piepen en hij het stukje oppakte, had hij meteen door dat het om iets bijzonders ging dat deed denken aan de bekende fibula van Wijnaldum, belde Evert Kramer die vervolgens het Fries Museum inschakelde. Hoewel de vondst dus al in 2012 gedaan is, pikten de media dit verhaal op na publicatie van Eelke's verhaal en de vondst in *Detector Magazine* mei van dit jaar. De vondst van Eelke is bij het Fries Museum terecht gekomen. Daar bleek het te gaan om een gespschildje van 1,6 bij 1,2 cm. lang, die op een pin van een gesp gezeten zal hebben. Het fragment komt uit begin zevende eeuw. Op een dikke zilverplaat zit een randje goud van ca. 1 mm met daarbinnen cloissonné, waarschijnlijk ingelegd met almandijn. Het inlegsel is grotendeels intact. Opvallend is dat er onder het almandijn geen goudfolie lijkt te zitten, terwijl we dit bij de meeste objecten wel zien. Dit goudfolie dient voor de glinstering en bevestiging van het almandijn. Waar de fibula van Wijnaldum sinds een aantal jaren bekend staat als een sieraad dat hoorde bij een vrouw, na onderzoek van Vibeke Olsen dat uitwees dat dergelijke mantelspelden uitsluitend in vrouwengraven gevonden worden, horen riemgespen vooral bij mannen. Als zodanig zou dit gespschildje van een riemgesp dus een onderdeel van een 'mannelijk' object zijn. Daarmee is het een mooie aanvulling op het bestaande verhaal van Wijnaldum. Het gespschildje is daarom ook door Johan Nicolay bekeken voor zijn goudonderzoek. Het Fries Museum verwerft de vondst, en zal deze in het voorjaar van 2015 tentoonstellen in een grote expositie over goudvondsten uit de terpen.

Esonstad, mythe of werkelijkheid

Door **Evert Kramer**.

Ooit lag er een bloeiende handelsstad in de voormalige Lauwerszee, niet ver van Ezumazijl: Esonstad. Het wordt in één adem genoemd met twee andere oude Friese steden, Stavoren en Dokkum. Esonstad ging evenwel ten onder, al in 1230, toen het werd verzwolgen door de zee. Zo vertellen oude kronieken. Maar is dit ook waar? Of is het een mythe?

In de jaren vijftig van de vorige eeuw dachten archeologen sporen van Esonstad in de Lauwerszee te hebben gevonden. Later werden hier weer vraagtekens bij gezet. Dus toch een mythe? Een tentoonstelling in de Oudheidkamer Mr. Andreae in Kollum laat deze zomer en najaar aan de hand van de verhalen uit oude kronieken, van oude kaarten, van vondsten van aardewerk, van een televisiedocumentaire, ja zelfs van een heuse Vikingmuntschat zien wat mythe en wat werkelijkheid is. Boeiend zijn ook de 'leugenverhalen' waarin de bewoners van het oude Esonstad worden opgevoerd als tegelijk hooghartig en dom. Speciale kinderactiviteiten maken ook deel uit van deze expositie. Raadpleeg voor activiteiten de website: www.oudheidkamerkollum.nl

Het adres van de Oudheidkamer Mr. Andreae is: Eyso de Wendtstraat 9-11, 9291 ES Kollum. De expositie is geopend van 4 juni t/m 1 november 2014. Groepen op aanvraag.

LIDMAATSCHAP

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij penningmeester Wietske Prummel of secretaris Annet Nieuwhof. Dit kan per e-mail, via het contactformulier op de website of per post.

E-mail: w.prummel@rug.nl
a.nieuwhof@rug.nl

Website www.terpenonderzoek.nl

Adres: p/a Groninger Instituut voor Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

De contributie bedraagt € 20,00 per jaar. Leden steunen door hun bijdrage het wetenschappelijk onderzoek van terpen en wierden. Zij ontvangen als tegenprestatie de Jaarverslagen en de Nieuwsbrief (beide verschijnen in principe onregelmatig), en kunnen deelnemen aan excursies. Opzegging van het lidmaatschap uiterlijk voor 1 december.

ACTIVITEITENVERSLAG 2013

De Vereniging ontplooidde in 2013 verschillende activiteiten die de zichtbaarheid en bekendheid van de vereniging aanzienlijk hebben vergroot, niet alleen in het gebied waar terpen en wierden zijn te vinden, maar ook daarbuiten. Secretaris **Annet Nieuwhof** doet verslag.

Op 26 februari werd in Aurich het Nederlands/-Duitse boek *Land van Ontdekkingen/Land der Entdeckungen* gepresenteerd. De Vereniging was als subsidiegever bij de uitgave betrokken. Het boek stond dit jaar sterk in de belangstelling, ook vanwege de begeleidende exposities in de provinciale musea in Groningen, Leeuwarden en Assen en in het Ostfriesisches Landesmuseum in Emden.

Op 11 mei werd een excursie georganiseerd onder leiding van dr. Egge Knol naar de expositie in Emden. Niet alleen de expositie stond op het programma, maar ook een stadswandeling en een bezoek aan het Nesserland, het restant van een wierde die ooit aan de zuidoever van de Eems lag, maar na de inbraak van de Dollard aan de Duitse kant van de Eems terecht kwam.

In maart verscheen nummer 18 van de nieuwsbrief *Van Wierden en Terpen*. In deze maand ging ook de website van de vereniging in de lucht:

www.terpenonderzoek.nl. Daarmee wordt de zichtbaarheid van de vereniging sterk vergroot.

Op 20 april was de vereniging met een informatie- en verkoop stand op de Dag van de Noord-Nederlandse Archeologie in de Groninger Archieven te Groningen.

Een Algemene Ledenvergadering vond plaats op 18 mei, in de Natuurboerderij Lammerburen bij Oldehove. De vergadering werd gevolgd door drie interessante lezingen, over het onderzoek naar de herkomst van almandijn in vroegmiddeleeuwse sieraden (drs. Nelleke IJssennagger), over de vondsten in de wierde Aalsum (dr. Egge Knol), en over de omgeving van Lammerburen en de onbekende wierde daar (dhr. E.T. Haack). We maakten een kleine wandelexcursie naar deze wierde en een oude dijk.

Op 16 november nam de vereniging deel aan het landelijke archeologiecongres De Reuwendagen, dat dit jaar in Groningen werd gehouden. De vereniging was niet alleen vertegenwoordigd met een informatiestand, maar nam ook deel aan een sessie over de archeologie van het terpen- en wierdegebied onder voorzitterschap van prof. dr. Jos Bazelmans (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), in samenwerking met het nieuwe Terpen centrum van de Rijksuniversiteit Groningen.

Onder de sprekers waren leden van de vereniging zeer goed vertegenwoordigd; lezingen werden verzorgd door Marco Bakker, Henny Groenendijk, Gilles de Langen, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Daniël Postma, Wietske Prummel, Mans Schepers en Theun Varwijk. De voorzitter van de vereniging, Egge Knol, sloot de sessie met een kort overzicht van het huidige onderzoek.

De Vereniging verleende in 2013 een subsidie voor de bouw van het zodenhuis in Firdgum, en zegde een subsidie toe, voor de uitgave van het boek over de uitwisseling van goud in de vroege middeleeuwen, van dr. Johan Nicolay.

Het aantal leden vertoonde een lichte stijging. Bij de aanvang van 2014 heeft de vereniging 212 leden. De jaarrekening van 2013 is te vinden op de website.

VERENIGINGSWINKEL

Leden kunnen in de winkel van de vereniging een groot aantal publicaties met korting aanschaffen. Het gaat niet alleen om Jaarverslagen van de vereniging zelf, maar ook om proefschriften en dergelijke. Niet-leden kunnen de publicaties ook bestellen, maar betalen iets meer. Kijk voor het huidige aanbod op onze website onder de knop 'publicaties'.

COLOFON

De nieuwsbrief *Van Wierden en Terpen* van de Vereniging voor Terpenonderzoek verschijnt sinds 1984 op onregelmatige tijdstippen. De redactie heeft de afgelopen jaren bestaan uit Gerhard Bakker en Evert Kramer Dit is het laatste nummer dat zij hebben samengesteld. De eerstvolgende nieuwsbrief verschijnt medio 2015 onder verantwoordelijkheid van een nieuwe redactie.

KOPIJ

Kopij kan ingezonden worden naar de Redactie van de Nieuwsbrief, via secretaris Annet Nieuwhof: a.nieuwhof@rug.nl of via het postadres hieronder:

Vereniging voor Terpenonderzoek
Poststraat 6
9712 ER Groningen

www.terpenonderzoek.nl

ISSN 13813331